

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra bohemistiky

JANA MIŘÁTSKÁ

Česká filologie – Anglická filologie

KONCEPT FONÉMU DLE ROGERA LASSE
(PŘEKLAD S KOMENTÁŘEM)

The phoneme concept by Roger Lass
(Translation with commentary)

Bakalářská práce

Vedoucí práce: PhDr. Petr Pořízka, PhD.

Olomouc 2011

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, pouze s pomocí pramenů a literatury uvedených v bibliografii práce. Souhlasím s tím, aby tato práce byla využita ke studijním a pedagogickým účelům na Univerzitě Palackého v Olomouci.

V Olomouci 20. dubna 2011

.....

podpis

Děkuji PhDr. Petru Pořízkovi, PhD. za cenné připomínky a odborné vedení diplomové práce.

Obsah

Úvod	5
1 Teorie překladu	7
1.1 Teorie a obecné zásady překladu	7
1.2 Specifika a překlad odborného textu.....	10
2 Základy: koncept fonému	13
2.1 Segmentace a klasifikace	13
2.2 Jednotky, realizace, distribuce	18
2.3 ‚Přebytek‘ údajů: foném jako řešení	19
2.4 Kritéria pro status fonému.....	23
2.5. Fonémická analýza a omezující podmínky	27
2.6 Jednoduchost, symetrie, vzorec: argument ‚jako by‘	32
2.7 Problémy, I: jedno-jedinečnost (biuniqueness) a překrývání (overlapping)	35
2.8 Problémy, II: porušování linearit.....	39
2.9 Problémy, III: separace rovin.....	41
2.10 Problémy, IV: ‚selhání‘ alofónických pravidel	44
2.11 Operace na záchranu separace rovin: fonémy ‚předělu‘	46
Poznámky a reference	49
Závěr	51
Anotace	52
Seznam použité literatury a internetových zdrojů	54

Úvod

Mluvená forma jazyka se díky stále se zdokonalujícím technickým možnostem přenosu zvuku v posledních letech stala velmi významným celospolečenským komunikačním prostředkem. To s sebou nutně přináší zvyšování nároků na její popis. Různými aspekty zvukové realizace lidské řeči se zabývají disciplíny fonetika a fonologie.

Cílem fonologie je zachycení systému a systémových vztahů. Narozdíl od fonetiky, která se rovněž zabývá zvukovou rovinou jazyka, je fonologie zaměřena jen na ty zvuky, které slouží k rozlišování významu, tzn. mají distinktivní funkci. Zahrnuje i popis vyšších zvukových rovin, rovin suprasegmentálních. Distinktivní funkce se tedy uplatňuje nejen v rámci nejmenších významových jednotek, morfémů, ale i v rámci větších celků, slov, výpovědních úseků a výpovědí. Některé koncepte rozlišují mezi termínem fonologie a fonémika, přičemž fonémika je fonologický popis pouze na úrovni segmentů.

Foném je základní jednotkou fonologie. Je to nejmenší zvukový segment, který je vymezen na základě své schopnosti odlišit vyšší, znakové jednotky jazykového systému, tedy morfémy. Od ostatních fonémů téhož jazyka se liší nejméně jednou fonologickou distinktivní vlastností. Jeho konkrétní realizací je hláska (nebo také fón), která je vymezena výčtem fyzikálních vlastností zvukové matérie (především artikulačních a akustických). Jinými slovy, foném je jednotkou z roviny langue, hláska je jednotkou parolevou. Foném se tedy někdy chápe jako konstrukt, který vznikl abstrahováním z množství konkrétních realizací, přičemž hlavním kritériem je zde již zmiňovaná schopnost rozlišit významové jednotky sdělení.

Cílem této práce je překlad anglického odborného textu – kapitoly „Foundations: the phoneme concept“ z původní monografie Rogera Lasse *Phonology. An Introduction to Basic Concepts*. V práci je brán zřetel na její možné využití pro studijní účely, a tak je překlad doprovázen poměrně rozsáhlým poznámkovým aparátem, který vysvětluje či upřesňuje některé odborné termíny, uvádí jejich originální podobu a zároveň podává doplňující informace a příklady z českého jazyka pro snadnější porozumění dané problematice. Původní text je provázen tabulkami, diagramy a ukázkami transkribovaného materiálu, které jsou v překladu zachovány na témže místě jako v originálním textu. Ve většině případů nebylo možné tento doprovodný materiál převést do češtiny, neboť by pozbyl své účelnosti, a tak je prostřednictvím

poznámkového aparátu uveden alespoň český překlad všech anglických příkladů a daný jev je, pokud to je možné, aplikován na češtinu.

Úvodní část práce se věnuje teorii překladu, jeho obecným zásadám a nastiňuje problémy, se kterými se při překladu z angličtiny do češtiny setkáváme. Dále se věnuje charakteristice odborného textu a specifikům překladu funkčního odborného stylu. Nejedná se o vyčerpávající postihnutí této tematiky, avšak kapitola podává alespoň základní přehled, který je vhodným doplněním práce.

1 Teorie překladu

V těchto drobných podkapitolách bych nejprve ráda nastínila základní problematiku překladu z výchozího jazyka do jazyka cílového, zde tedy z anglického do českého, a dále se budu věnovat charakteristice odborného textu a specifikům jeho překladu. Sama teorie překladu je velmi široké téma a nelze jej uspokojivě postihnout na několika stranách textu – tyto podkapitoly jsou tedy pouze základním přehledem a úvodem do problematiky, který je však vzhledem k povaze této práce jejím vhodným doplněním. Poznatky z příslušné odborné literatury jsem využila v praxi při překladu.

1.1 Teorie a zásady překladu

V dnešní době je za základní princip překladu považována funkční ekvivalence, tedy funkční přístup k překladu. Jeho podstatou je to, aby jazykové prostředky v cílovém jazyce plnily stejnou funkci jako v jazyce výchozím nejen po stránce denotační (významově věcné, referenční), ale i konotační (expresivní, asociační) a pragmatické. Všechny tyto tři složky obsahu jsou těsně spjaty a k tomu, aby byly věrně zachovány, je třeba užít různých překladatelských operací. Mezi nejzákladnější patří např. transkripce, kalkování, substituce, modulace, kompenzace aj. (pro podrobnější výčet a popis jednotlivých metod viz Knittlová, D. *Teorie překladu*. Olomouc : Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 1995, s. 9.).

Hlavním problémem při překládání textu je hledání ekvivalentů, překladových protějšků v cílovém jazyce. Při něm je nutno pracovat nejen s protějšky lexikálními, ale i syntagmatickými a výpovědními, neboť konkrétnímu slovu ve výchozím jazyce ve většině případů neodpovídá jedno konkrétní slovo v jazyce cílovém. (Proto je v těchto případech vhodnější užívat termínu překladový protějšek spíše než ekvivalent.) Celkový protějšek se mnohdy vytváří na úkor změn v jednotlivostech, z nichž některé mohou být nepřeveditelné z výchozího jazyka do cílového, a tak musí být nahrazovány kompenzacemi nebo substitucemi. Překladový protějšek je nutné chápat v úhrnu aspektů všech lexikálních jednotek, a to formy, významové a lexikální spojitelnosti, významu a stylu; přičemž ekvivalentnost je zajištěna stejností významového vztahu ke skutečnosti.

S otázkou ekvivalence úzce souvisí problematika polysémie. V jejím případě je ekvivalent vybírán z množství jednotek cílového jazyka vzhledem k příslušné jednotce jazyka výchozího. Stěžejní je při tom optimálně vystihnout diferenční příznak jednotky výchozího jazyka, neboť mnohoznačná slova obsahují vedle společného jádra diferenční prvky. Ekvivalenty polysémických lexémů pak mnohdy nebývají symetrické, protože lexém jednoho jazyka může zahrnovat více lexikálních jednotek druhého jazyka, kdežto opačně to zpravidla neplatí (viz Knittlová 1995, s. 14).

Při porovnávání lexikálních jednotek různých jazyků zjišťujeme mnohé rozdíly v oblasti významových složek denotačních a pragmatických. Co se týká významových složek denotačních, rozdíl vyplývá z různého pojmenovacího přístupu ve výchozím a cílovém jazyce, z rozdílné úrovně abstrakce, ze zaujímání různých hledisek ke skutečnosti, ze zdůrazňování odlišných rysů znaku (viz Knittlová 1995, s. 15). Ještě výraznější jsou rozdíly v oblasti konotačních sekundárních složek významu, které se váží na složky denotační a dohromady tvoří sémém.

Mezi překladovými protějšky lze obecně rozlišovat tři typy případů: protějšky či ekvivalenty (A) úplné (absolutní), (B) částečné a (C) nulové.

(A) Úplné, absolutní protějšky (ve složkách denotačních a konotačních) jsou zastoupeny hlavně pojmenovacími jednotkami centra slovní zásoby, tedy především substantivy (např. *hand* : *ruka*, *house* : *dům*). U sloves je důležité počítat s tím, že slovanské sloveso, a tedy i české, je sémanticky bohatší. Tento fakt úzce souvisí s rozdílnou typologickou charakteristikou obou jazyků: zatímco angličtina má charakter spíše nominální, čeština je typem verbální. Mezi slovesy tedy nalezneme pouze nevelké množství absolutních protějšků, a to především u sloves akčních (např. *be* : *být*, *sleep* : *spát*, *eat* : *jíst*). Mezi přímé protějšky lze řadit i adjektiva označující objektivní vlastnosti (např. *long* : *dlouhý*). Úplné ekvivalenty jsou většinou symetrické i po stránce formální, tzn. že počet slov výchozích a cílových lexikálních jednotek je stejný (např. *white* : *bílý*, *walk away* : *jít pryč*). Nalezneme ovšem početné případy neshody.

(B) Vzhledem k diferencovanosti češtiny a angličtiny (nejen typologické, ale i kulturní, geografické, historické, společenské, rozdílnosti v kolokaci a frazeologii apod.) je nejvíce protějšků částečných. Částečnost se může týkat rozdílů (a) formálních, (b) významových denotačních, (c) významových konotačních, (d) pragmatických a jejich kombinací.

(a) Angličtina dává jakožto izolační analytický jazyk přednost výrazům víceslovným a zároveň explicitnějším. Naopak syntetická flexivní čeština obsahuje

vyjádření především jednoslovná. Víceslovná analyticky vyjádřená pojmenování jsou rozložena na sémanticky poměrně chudý řídicí člen a na doplnění, které je nositelem informace, denotačním a konotačním těžištěm. V explicitním analytickém vyjádření je hlavní i modifikující člen vyjádřen zvláštními slovy, zatímco v kondenzovaných syntetických českých pojmenování je hlavní člen vyjádřen slovotvorným formantem a modifikující člen slovotvorným základem (např. *lemon tree* : *citroník*). Někdy jednoslovný český protějšek odpovídá tříslavnému analytickému spojení (např. *little bitty while* : *chvilíčka*).

Jak již bylo naznačeno výše, víceslovné lexikální jednotky jsou zpravidla i explicitnější. To se projevuje větším množstvím informací víceslovně vyjádřených nejčastěji v podobě plnovýznamové jednotky, kterou má pojmenování v jednom jazyce, zde tedy v angličtině, navíc oproti pojmenování v jazyce druhém, zde v češtině (např. *poker game*: *poker*). Ve snaze o větší explicitnost cílového jazyka se někdy musíme uchýlit k přidání výrazu (např. *cistern* : *nádržka na vodu*). Tím dochází k rozšíření cílového textu, což není žádoucí. Je tedy nutné v rámci možností toto rozšíření kompenzovat kompresí textu, jež souvisí s vypuštěním informací, které překladatel nepovažuje za nezbytné (např. *in white suits* : *v bílém*).

(b) Částečnost překladových protějšků se může týkat i rozdílů ve významové denotaci, nejčastěji je to přítomnost významové složky, kterou má protějšek cílového jazyka navíc oproti vyjádření výchozího jazyka. Takováto specifikace je při překladu z angličtiny do češtiny nejčastější u sloves. Ta jsou v češtině základním nositelem významu ve větě, zatímco anglické sloveso má spíše charakter spojovacího prvku nominálních frází. Vedle toho jsou česká slovesa bohatší o kategorii vidu.

(c) Jak již bylo řečeno výše, k částečné ekvivalenci mnohdy přispívají i rozdíly konotační. Můžeme rozlišit konotace expresivní a stylistické. U emocionálně zabarvených výrazů převládá funkce apelová a výrazová nad funkcí komunikativní. Při překládání takovýchto výrazů je velmi důležité zachovat právě jejich funkci, tedy ekvivalenci konotačních složek. Stylistické složky konotační se mohou pohybovat po poměrně široké škále od knižnosti, archaičnosti, přes neutrální střed až po např. hovorovost, slang a vulgárnost. Protože v angličtině a v češtině existuje rozdílné rozložení jazykových vrstev a útvarů, překladatel může využívat rozmanitých prostředků, které mu čeština pro daný styl a situaci poskytuje.

(d) Dostáváme se k rozdílům významově pragmatickým, které jsou zapříčinovány tím, že překladatel zohledňuje odlišné jazykové a mimojazykové

zkušenosti mluvčích výchozího a cílového jazyka. Překladatel tak může informace přidávat, vypouštět, nebo použít analogie a substituovat tak výchozí zkušenost zkušeností z cílového úzu (např. nahrazování klišé, frází a pozdravů atd.).

(C) Při překládání se také často setkáváme s případy, kdy v cílovém jazyce ekvivalent neexistuje. Chybějící protějšek je tedy většinou nahrazován převzetím cizího slova nebo jeho počeštěním, analogickým slovotvorným postupem, zobecněním apod., a dochází tak k vytváření částečných ekvivalentů (viz Knittlová, s.51).

Často samozřejmě existují i případy, kdy je pro výraz ve výchozím jazyce příhodných ekvivalentů více, a to zejména pokud je výchozím jazykem právě angličtina, které je vlastní vysoká míra polysémie, difúznosti pojmenovacího systému a vázanosti na kontext. Abychom tedy vhodně zvolili překladový protějšek, musíme zohledňovat jednak širší, situační kontext a jednak také bezprostřední kontext jazykový.

1.2 Specifika a překlad odborného textu

Odborné texty plní odborně sdělnou funkci a jejich cílem je tedy podat přesnou a relativně úplnou informaci mající vnitřní logické uspořádání. Díky své pojmovosti, přesnosti, jednoznačnosti, neemotivnosti a explicitnosti stojí odborný styl v opozici vůči ostatním funkčním stylům, typické jsou pro něj odborně konvenční automatizace, termíny a formulace (viz Knittlová, D. a kol. *Překlad a překládání*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2010, s.206.). Charakteristická je také trichotomická architektura textu, který je tvořen úvodem, jádrem sdělení a závěrečným shrnutím. Odborné texty jednotlivých vědních disciplín se však značně liší, přičemž nejvíce rozdílů je mezi disciplínami humanitními, ve kterých se mohou uplatňovat i některé prostředky stylu uměleckého, a přírodovědnými, jejichž texty směřují k modelovosti formy a formalizaci vyjádření a je v nich častý popis a výklad (viz Knittlová a kol. 2010, s.203).

Díky výše zmíněné základní charakteristice odborného textu obecně panuje názor, že jeho překlad je snazší nežli překlad beletrie. Hlavním důvodem takového názoru může být fakt, že slovní zásoba je v odborném stylu většinou oprostěna od konotací a expresivity a že větná stavba není nikterak složitá. Podle B. Grygové je však jednoduchost jazyka pouze zdánlivá, neboť odborný text je daleko méně dostupný a srozumitelný než texty krásné literatury (viz Knittlová a kol. 2010, s.203). Navíc

překlad odborného textu vyžaduje vedle dokonalé znalosti obou jazyků alespoň základní orientaci v příslušném vědním oboru, ze kterého je text překládán.

Jak již bylo naznačeno, mohlo by se zdát, že při překladu odborného textu odpadají nesnáze s lexikem. Situace je ale mnohem komplikovanější a ve většině případů nejde pouze o záměnu termínů výchozího jazyka za odpovídající termín jazyka cílového. Narážíme zde na problém existence více překladových protějšků nebo na protějšky pouze částečné (popř. i nulové), a tak je v takovýchto případech konzultace s odborníkem nezbytná. Mezi ostatními styly je to právě styl odborný, ve kterém dochází nejčastěji k přejímkám ve snaze zachovat jednoznačnost vyjádření, neboť přejatá slova s sebou obvykle nenesou nežádoucí asociace, které mohou doprovázet ekvivalenty cílového jazyka. Vedle přejímek na rovině lexikální se vlivy cizích jazyků odráží i na jiných rovinách: např. doslovné překlady předložkových vazeb, které, ačkoli jsou pro daný jazyk nevhodné, jsou v odborném stylu akceptovány, dále např. postponovaný přívlastek u víceslovných pojmenování terminologického charakteru, zvýšený výskyt pasiva v češtině, nepravá parataxe a hypotaxe apod. Takovéto prvky cizího původu jsou běžně pocíťovány jako příznakové, avšak v rámci příslušného funkčního stylu se příznakovost vytrácí a prvky se pocíťují jako neutrální.

Ani větná stavba není tak snadno „dešifrovatelná“, jak se mnohdy jeví. Pro anglický odborný text jsou charakteristické např. značné rozvité nominální řetězce, jež je někdy velmi obtížné správně vyložit. Texty mnohdy bývají syntakticky složité, na druhé straně se zde projevuje i tendence po ekonomičnosti jazyka a zbavení se všech nadbytečných prvků. Syntaktická kondenzace se pak v angličtině projevuje např. častým užíváním infinitivních konstrukcí, dějových substantiv a adjektiv. Takovéto vazby je nevhodnější překládat do češtiny pomocí vedlejších vět. V neposlední řadě hraje v odborném textu důležitou roli také slovosled, kterému je za potřebí věnovat dostatečnou pozornost. Jeho špatná interpretace může způsobit zásadní změnu ve významu textu. Stěžejní je odhalit téma a réma, jejichž pozice ve větě může být vzhledem k typologické rozdílnosti českého a anglického jazyka odlišná. Čeština má díky své flexivnosti velký počet koncovek a mluvnická shoda jí umožňuje relativně volný slovosled – na konci věty tedy mohou být umístěny různé větné členy. Analytická angličtina má naopak díky častému výskytu pomocných slov pevný slovosled, což znamená, že větná konstrukce se tvoří slovosledem (substantivum před verbem je podmět, substantivum po verbu je předmět) a pomocnými slovy (předložkami,

spojkami) a ke zdůraznění rématu tedy angličtina využívá odlišné prostředky, které musí překladatel zohledňovat.

Opakování či přejímání cizích lexikálně-sémantických a syntaktických struktur není v překladu odborného textu prohrěškem, jak tomu je u beletrie. Z hlediska formálního i obsahového je můžeme vzhledem k charakteru textu považovat za akceptovatelné a dokonce i zcela adekvátní. Měli bychom se ale vyvarovat dvou krajních řešení – kladení důrazu pouze na lexikální stránku věci oproti extrémnímu řešení stylistickému. Forma odborného textu by měla být co nejméně nápadná, protože jazyk má plnit funkci informativní a jistá stereotypnost výrazu uvolňuje dostupnost obsahu a přispívá k celkové přehlednosti. V rámci zachování jednoznačnosti významu se odborný text vyznačuje zjednodušenou formou, vyhýbá se variaci, synonymii využívá pouze v malé míře a nestřídá pojmenování. Tyto tendence se projevují nejen v rovině lexikální, ale také syntaktické. Pro tu jsou charakteristické frekventované enumerace, vysvětlující apozice, časté jsou vedlejší věty obsahové, opakují se určité spojovací výrazy atd. Celková střídmost je tedy plně v souladu se základním požadavkem odborného stylu – s maximální účelností a přiměřeností výrazu vzhledem k funkci odborného textu.

Stejně jako u beletrie hraje velmi důležitou roli pragmatický kontext, který však není jako u překladu krásné literatury sociokulturní, ale jde spíše o „kontext ve smyslu rozvoje daného oboru“ (Knittlová a kol. 2010, s.204). Odborný text totiž nikdy nezačíná od úplného počátku, neboť navazuje na předpokládanou předchozí znalost problematiky. Text může vedle odborně sdělné funkce plnit ještě funkci textu učebního, jako je tomu i v případě této bakalářské práce, a tak je vhodné doplnit vlastní překlad o komentář a příklady z cílového jazyka, jež napomohou snadnějšímu pochopení látky, popřípadě o vysvětlení termínů, které by mohly být pro cílovou skupinu problematické.

Na rovině textové je pro odborný styl příznačná intertextovost, vysoká míra koheze a opakující se tematické posloupnosti. Zanedbání kontextových souvislostí může zejména v odborném stylu vyústit v nejasné a málo srozumitelné formulace, nedostatečnou kohezi, nelogické členění do odstavců apod. Ačkoli tento styl využívá fakta, tabulky, schémata a podobné nekontextové prvky, nesmí ztratit komunikativnost, která by měla za následek jeho nepřesnost a nesrozumitelnost.

2 Základy: koncept fonému

2.1 Segmentace a klasifikace

Tato kapitola vysvětluje některé termíny a analytické koncepce, které jsou zásadní prakticky pro všechny formy fonologické teorie. Definice a význam, jenž jim je přikládán, prošly změnami, ale koncepce a termíny zůstávají (přestože se některé z nich výrazně proměnily) a budeme je používat i v této knize.

Prozkoumejme toto koncepční/pojmové pozadí poněkud nepřímou, skrze ‚vyšší‘ rovinu analýzy: morfologii. Tento postup nám nastíní paralelismus mezi odlišnými rovinami popisu a charakterizuje analytickou rovinu, se kterou fonologie v nejužší míře spolupracuje.

Výpovědi mohou být rozčleněny na opakující se prvky, které se objevují v různých kombinacích (*cats eat mice, mice dislike cats, John eats mice, Mary dislikes John*¹ atd.). Některé z těchto prvků nazýváme ‚slovy‘ (*John, mice*). Ostatní, jako např. sufixy ve slovech *eat-s, cat-s*, mají jiný (závislý, druhotný) status, ačkoli ‚mají význam‘. Dříve jmenované prvky mohou být obecně nazývány ‚lexikálními jednotkami‘², druhé zmíněné ‚gramatickými jednotkami‘.³ Někde mezi ‚úplnými‘ lexikálními jednotkami a flexivními afixy, např. *-s*, se nacházejí derivační afixy (*un-* ve slově *un-pleasant*⁴, *-ness* ve slově *good-ness*⁵).⁶

¹ česky *kočky jedí myši, myši nemají rády kočky, Jan jí myši, Marie nemá ráda Jana*

² v originále ‚formatives‘, v tomto kontextu přeloženo jako ‚jednotky‘

³ příkladem lexikálních jednotek, tedy ‚slov‘, je ve zmíněných kombinacích prvků např. *Jan, Marie*; příkladem gramatických jednotek je např. sufix *-i* ve slově *myši* nebo *-y* ve slově *kočky*

⁴ česky *nepříjemný* (jako překlad je uveden pouze jeden český ekvivalent, slovníky jich samozřejmě nabízejí mnohem více – totéž platí i pro většinu následujících českých překladových protějšků)

⁵ česky *laskavost*

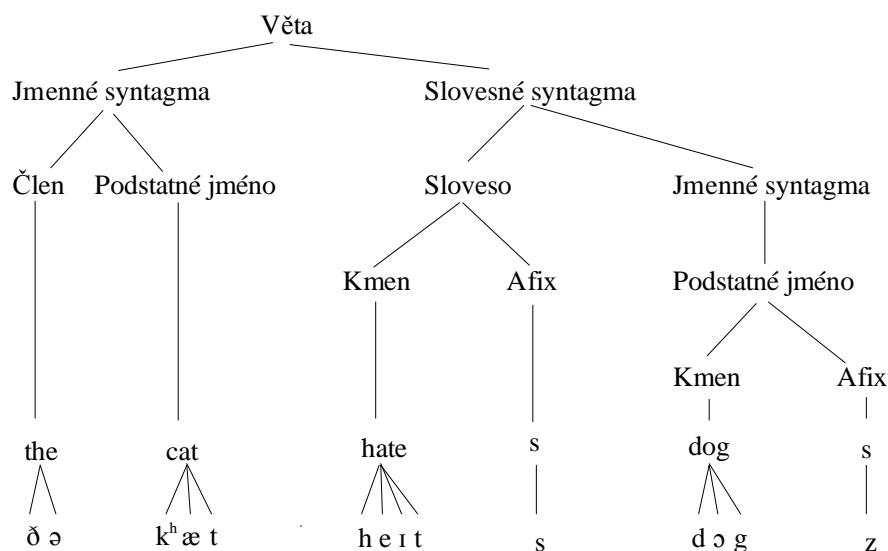
⁶ Jak v angličtině, tak v češtině platí základní dělení afixů podle **funkce** a podle **pozice ve slově**. Podle funkce lze anglické afixy dělit na derivační a flexivní (příklady viz text), podle pozice ve slově na (a) prefixy (*under-graduate* - *vysokoškolák*), (b) in(ter)fixy (*r-i-ng, r-a-ng, r-u-ng* – tvary nepravidelného slovesa *zvonit*), (c) suffixy (*govern-ment* - *vláda*) a (d) circumfixy (*is read-ing* – *čte si* – přítomný průběhový čas) (blíže viz Veselovská, L. *A Course in English Morpho-syntax : Syllabi for the Lectures, Examples and Exercises*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2009, s. 19n.). V češtině se afixy dělí podle funkce na slovo tvorné (*kočku*) a tvaro tvorné (*kočku*). Podle pozice ve slově (podle toho, zda přerušují kořen nebo zda jsou samy přerušeny) se dělí na (a) confixy, které nepřerušují kořen a nejsou samy přerušeny, ty se dále dělí na prefixy (*vy-učít se*), sufixy (*učí-tel*) a interfixy (*vědeckotechnický*), (b) infixy přerušující kořen, ale samy přerušeny nejsou (*tra-m-poty*), (c) circumfixy, které nepřerušují kořen, ale samy přerušeny jsou (*po-ved-u*) a na (d) transfixy, které kořen přerušují a samy jsou přerušeny elementy kořene (tzv. vnitřní flexe: *vlci, vlky*) (blíže viz Bednaříková, B. *Slovo a jeho konverze*. Olomouc : Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 2009, s. 89n.).

Avšak všechny tři typy těchto prvků mohou být chápány tak, že náleží do typu či kategorie jednotek vyššího řádu: jsou to **morfémy**. Morfém můžeme definovat (zhruba a poněkud sporně) jako minimální (nedělitelný) prvek ‚nesoucí význam‘. Nebo také jako minimální syntaktický element ‚podílející se na výstavbě výpovědi‘. Slovo *cats* tedy může být rozděleno na *cat* a *-s*; ale žádná z těchto částí nemůže být dále rozdělena, aniž by si zachovala svůj význam: *ca-* neznamena nic (nebo lépe: nepatří do souboru anglických jednotek); zatímco *-at* sice význam má, ale neznamena totéž co *cat*.⁷ **Reprezentuje** či **realizuje** odlišný morfém (viz §2.2). **Slovní zásoba** jazyka je inventářem všech jeho morfémů, lexikálních a gramatických.

Kritérium minimality je velmi důležité: při velkém počtu typů lingvistických teorií, všeobecně klasifikovatelných jako taxonomických či klasifikačních, je nejdůležitější analytickou operací segmentace lingvistického materiálu na stále se zmenšující řady jednotek. (Všechny teorie do určité míry na segmentaci spoléhají: primární rozdíl je v tom, zda jsou tyto operace ‚v pozadí‘, či ‚v popředí‘.)

Uvažujme větu *the cat heats dogs*⁸; její struktura může být zobrazena následovně:

(2.1)

⁷ Obdobně v češtině: např. slovo *myši* může být rozděleno na *myš* a *-i*. *Myš* sice může být dále rozděleno na *my-* a *-š*, avšak i když *my-* sice význam má, neznamena totéž co *myš*.

⁸ česky *kočka nesnáší psy*

(Forma diagramu, označení a transkripce jsou pro usnadnění zjednodušené, details zde nejsou považovány za důležité.)⁹

Diagram (2.1) zobrazuje řady **složkových** vztahů. Věta je tvořena jmenným syntagmatem a slovesným syntagmatem (v tomto pořadí), jmenné syntagma je tvořeno slovesem a jmenným syntagmatem a tak dále až na fonetickou rovinu, kde *the* je řetězec prvků [ð] a [ə]. Takováto segmentace je postupným uplatňováním teorie ‚minimálního prvku v každé sféře‘. V morfematické rovině se dostáváme na úroveň základních jednotek jako je *cat*, *hate*, *-s*; v rovině fonetické se dostáváme ke ‚zvukům‘, které jsou samy o sobě nedělitelné (jak se zdá, viz však kap. 3, 5, 6¹⁰). Brzy však uvidíme, že toto pojetí je příliš zjednodušené.

Dále si všimněme, že určité morfémy se mohou objevovat v různých kontextech: *cat* v *cat*, *cats*, *cat's*, *catty*, *cat-like*¹¹; a plurálový afix *-s* v *cats*, *dogs*. Ale zatímco *cat* má fonetickou podobu všude stejnou, o *-s* to samé neplatí. Nalezneme příklady toho, co se – s ohledem na minimalitu a zachování smyslu – zdá jako ‚stejný morfém‘ v různých fonetických podobách: [s] na konci *cat*, [z] na konci *dog*. A dále pak [ɪz] ve *fishes*¹² jako již třetí výskyt afixu *-s*.

Musíme tedy přehodnotit naše užití termínu ‚morfém‘. Neplatí, že *cat* (ať už ortograficky či foneticky) ‚je‘ morfém, ale přesněji platí to, že všechny výskyty, fonetické a ortografické, **reprezentují** či **realizují** morfém {*cat*}. (Morfémické reprezentace zde budeme uvádět ve složených závorkách, abychom označili jejich status; pro další užití závorek viz níže.) To, co se skutečně vyskytuje, jsou **morfy**: jednotky substance reprezentující formální kategorii ‚morfému‘. Na úrovni fonetiky dostáváme řetězce zvuků. Každý takový řetězec bez konkrétní reference ke struktuře jazyka je **morf**: avšak s ohledem na jeho ‚místo‘ v lingvistickém systému je to morf reprezentující konkrétní morfém – je to **alomorf** tohoto morfému (z řeckého *allos* ‚jiný, další‘ a *morphē* ‚forma‘). [k^hæt] je tedy (náhodou jediným) alomorfem {*cat*} a [s z ɪz]

⁹ Tento diagram je výsledkem generativního přístupu k jazyku, kdy větu rozkládáme na principu binárnosti (dvojčlennosti) na dvě bezprostřední složky a ty následně na další dvě, až dospějeme k dále nedělitelným jednotkám, fonémům. Za zakladatele generativního přístupu k jazyku je považován Noam Chomsky, u nás se generativní analýzou zabývá Petr Sgall.

¹⁰ kap. 3: Opozice, neutralizace, rysy; kap. 5: Konečné konstituenty, 1; kap. 6: Konečné konstituenty, 2

¹¹ česky *kočka* v *kočka*, *kočky* (množné číslo), *kočky* (přivlastňovací tvar), *kočičí*, *kočkovitý*

¹² česky *ryby*

jsou alomorfy {-s} nebo {plurálu}, či jak bychom to mohli nazývat. (Takováto formulace je ve skutečnosti nepřesná; správná formulace bude představena v §2.3.)¹³

Zdá se tedy, že morfém nemůžeme interpretovat striktně jako ‚ucelenou jednotku‘, ale jako **třídu**: alomorfy morfému jsou pak jednotkami konkrétní struktury, které jsou členy této třídy. (Existují další definice, avšak tato je pro fonologické účely nejvhodnější.)

Nyní si všimněme jednotlivých vztahů mezi alomorfy, které nás vedou k tomu, že je přiřadíme k danému morfému. S {cat} není potíž, neboť zvuková reprezentace je neměnná, invariantní. Avšak i co se týká {plurálu}, stále se zdá racionální zařadit tři různé jednotky do jedné třídy, a to kvůli dvěma vlastnostem: (a) **neměnnosti významu** a (b) **předvídatelnosti výskytu**. Uvažujme tato anglická podstatná jména v množném čísle:

$$(2.2) \quad \left\{ \begin{array}{l} \text{(a) cap[s], cat[s], back[s], muff[s], heath[s]...}^{14} \\ \text{(b) cab[z], cad[z], bag[z], love[z], ham[z], hill[z], bee[z]...}^{15} \\ \text{(c) dish[ɪz], patch[ɪz], kiss[ɪz], buzz[ɪz]...}^{16} \end{array} \right\}$$

Fonetická podoba {plurálu} je předvídatelná ze segmentů, které mu předcházejí. Takovéto zobecnění můžeme vyjádřit následujícím pravidlem:

$$(2.3) \quad \{\text{plurál}\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [\text{ɪz}] \text{ po sykavkách} \\ [\text{z}] \text{ po nesykavkových znělých segmentech} \\ [\text{s}] \text{ po nesykavkových neznělých segmentech} \end{array} \right\}$$

(Šipka ‚ \rightarrow ‘ znamená ‚je realizován jako‘; závorky u jednotlivých položek uzavírají vzájemně exkluzivní, výlučný výběr.)

¹³ Obdobně jako při porovnávání podob morfémů {cat} a {plurálu} v různých kontextech, porovnáním deklinačního paradigmatu (tzn. podoby slovního tvaru v jednotlivých pádech) např. tvaru *žena* zjistíme, že v některých jeho segmentech dochází k alternaci (střídání) fonémů: N sg [žen-a] a D sg [žeň-e]. Jeden morfém {žen} má tedy dva alomorfy [žen] a [žeň]. Podobně je tomu dále např. u tvaru *vlk*: morfém {vlk} má na základě tvarů D pl [vlk-úm] a L pl [vlc-ích] alomorfy [vlk] a [vlc]. Pokud vezmeme v úvahu i paradigma slovtvorné (podoby odvozených tvarů), zjistíme, že morfém {vlk} má ještě navíc alomorf [vlč] (z adjektiva *vlč-í*).

¹⁴ česky *čepice, kočky, záda/opěradla, rukávníky, vřesoviště*

¹⁵ česky *taxíky, hulváti, tašky, lásky, šunky, kopce, včely*

¹⁶ česky *mísy, záplaty, polibky, šumy*

Výběr alomorfu na základě prostředí, ve kterém vyskytuje, je **fonologicky podmíněn**.¹⁷ Existuje ovšem ještě další typ podmínění: uvažujme, že {knife} je před {plurálem} zakončen na [v], ale jinak na [f] (*knives, knives*'¹⁸, ale *knife, knife's*¹⁹). Zde je kmenový alomorf podmíněn MORFÉMEM, který za ním následuje: takový případ se nazývá **gramatické** či **morfologické podmínění**²⁰. Extrémním podtypem je **lexikální podmínění**²¹, kde je alomorfismus určován přítomností specifických lexikálních morfémů. A tak vedle obrovského množství anglických podstatných jmen, která se chovají v souladu s ‚pravidelným‘ pravidlem podoby plurálu (2.3), existují podstatná jména, jež obsahují ještě další sufixy (*kibbutz, ox*)²², dochází u nich ke změně vnitřního vokálu (*man, foot*)²³, ke změně vokálu a výskytu jiného sufixu (*child*)²⁴, či se u nich vyskytuje nulový plurál (*sheep, deer*)²⁵. Avšak i přes to je zde případ, kdy mohou být zahrnuty pod {plurál}, a to na základě sémantiky.

Tyto různé druhy podmínění se mohou vzájemně ovlivňovat. Uvažujme opět o {knife}. Zde nám pravidlo před {plurálem} určuje alomorf zakončený na [v], avšak nikoli před {genitivem}²⁶ (*knives* vs. *knife's*). Všimněme si ale, že pravidlo pro alomorfismus {genitivu} je stejné jako pravidlo pro {plurál}: *cat*'[s], *dog*'[z], *fish*'[ɪz]. Kmenový alomorf je tedy podmíněn gramaticky, kdežto sufix fonologicky. Všimněme si také, že ‚výběr‘ kmenového alomorfu musí být proveden ‚před‘ výběrem sufixu, neboť předcházející podmiňuje následující. K problematice **procesu** či **pořadí pravidel** se vrátím později (kap. 4, 9²⁷).

¹⁷ v originále ‚phonological conditioning‘

Příkladem fonologického podmínění v češtině je např. podoba alomorfů verbálních prefixů u některých sloves: např. u alomorfů *bez-/beze-* je tato alomorfie citlivá na fonologickou strukturu kořene. Tam, kde kořen začíná dvěma konsonanty, má prefix podobu *s -e* (např. *beze-sný*), tam, kde kořen začíná konsonantem a vokálem má prefix podobu *bez -e* (např. *bez-sirný*) (viz např. *Mluvnice češtiny 2*. Praha : Academia, 1986, s. 181.).

¹⁸ česky *nože, nožů* (přivlastňovací tvar, např. *čepel nožů*)

¹⁹ česky *nůž, nože* (přivlastňovací tvar, např. *čepel nože*)

²⁰ v originále ‚morphological conditioning‘;

V češtině je např. kořenový morfém tvaru *hoch* reprezentován alomorfem [hoš] před koncovkami *-i, -ích* v N, V a L pl a v ostatních pádech alomorfem [hoch] (viz např. *Mluvnice češtiny 2*. Praha : Academia, 1986, s. 181.)

²¹ v originále ‚lexical conditioning‘

²² množné číslo *kibbutzim - kibucy, oxen - voli*

²³ množné číslo *men - muži, feet - nohy*

²⁴ množné číslo *children - děti*

²⁵ množné číslo má stejnou podobu jako jednotné, tedy *sheep - ovce, deer - jeleni*

²⁶ tvarem genitivu se v angličtině vyjadřuje přivlastňování

²⁷ kap. 4: Vzájemné vztahy: morfonémické alternace a sandhi; kap. 9: Limity abstrakce: generativní fonologie

2.2 Jednotky, realizace, distribuce

Měli bychom objasnit pojmy ‚jednotka‘ a ‚realizace‘. Jednoduše se k nim přiblížíme prostřednictvím jednotek jiného druhu. Uvažujme o následujících formách písem:

$$(2.4) \quad \begin{array}{l} A \ a \ A \ a \\ B \ b \ B \ b \\ C \ c \ C \ c \end{array}$$

Je racionální říci, že každá řada znaků je souborem ‚různých verzí‘ jednoho základního znaku či jednotky v systému písem založených na latince. Všechny znaky v prvním řádku jsou ‚odlišnými formami písmene *a*‘ atd.

Samotné ‚písmeno *a*‘ však nemá tvar nezávislý na některé ze svých realizací: je to ABSTRAKTNÍ JEDNOTKA KÓDU realizovatelná pouze jako jedna z konečného počtu forem, která však ‚vlastní formu‘ nemá. (Později uvidíme, že tato podmínka může být v případě fonologie diskutabilní.) To znamená: pokud byste byli požádáni, abyste specifikovali ‚co je *a*‘, museli byste odpovědět pomocí jedné z těchto forem, i když dobře víte, že existuje něco abstraktního ‚hloubkového‘, co je všem z nich společné – jakási ‚áčkovost‘. Každá forma je v podstatě členem abstraktní třídy ‚*a*‘, její realizací či **reprezentantem (exponentem)**. Užijeme-li úhlových závorek < > k ohraničení symbolu pro třídu realizací či grafickou jednotku, můžeme říci:

$$(2.5) \quad \langle a \rangle \rightarrow A, a, \dots$$

Jednotka je v tomto případě nazývána **grafém** a jeho realizace **alografy**.

Avšak každý typ základního symbolu (zde omezeno na dva) má rozdílnou **distribuci** či **právo výskytu**: běžně neužíváme **ideA*, **america*, **banAna*²⁸ (hvězdička značí ‚negramatickou‘ či ‚nepovolenou‘ formu). Můžeme tedy užít *Apple*²⁹ a musíme užít *America*. Distribuce tohoto omezeného vzorku je tedy následující:

$$(2.6) \quad \langle a \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} A \\ a \end{array} \left\{ \begin{array}{l} \text{na počátku vět} \\ \text{na začátku vlastních jmen} \\ \text{kdekoli} \end{array} \right\} \right\}$$

²⁸ česky *nápad*, *Amerika*, *banán*

²⁹ česky *jablko*

A existují samozřejmě i pravidla, která určují distribuci třídy <a> jako celku (*China*³⁰, ale nikoli **history*³¹). Tedy: (a) každá jednotka má svou specifickou **makro-distribuci** jakožto jednotka; a (b) každá realizace jednotky má svou vlastní **mikro-distribuci** v rámci makro-distribuce jednotky jako celku.

Stěžejními pojmy jsou **jednotka**, **distribuce** a **realizace**. Vytvářejí pojmové jádro převážné části ‚strukturální‘ lingvistiky před šedesátými léty dvacátého století, bez ohledu na rovinu analýzy. A jsou vskutku implicitním základem všech ostatních druhů fonologického modelu.

2.3 ‚Přebytek‘ údajů: foném jako řešení

Diskuze v §2.1 naznačuje přímé prolínání mezi morfologickou formou a fonetickou substancí: morfémy jsou realizovány jako řetězce zvuků. To je však příliš zjednodušené. Prokazatelně existuje jakýsi mezistupeň či mezistupně, ‚abstraktnější‘ než fonetické, ale ‚konkrétnější‘ než morfémické. Může být fonologie také organizována v rovinách abstrakce, s vlastními třídami a realizacemi?

Žádný fonolog by to pravděpodobně nepopřel, i když o přesné povaze této organizace se stále diskutuje. Budeme se zde zabývat tím, co je často nazýváno jako **klasická fonémická** odpověď na tuto otázku – odpověď, která, ať už v té či oné formě, dominovala myšlením o fonologii v první polovině tohoto století a je stále aktuální.

Začněme s poměrně ‚surovým‘ materiálem. Zde je příklad z dialektu britské angličtiny, přetranskribovaný velmi detailně ([k̠] [g̠] jsou ‚předněji artikulované‘³² velární³³ explozivy³⁴, [ʔp̠ ʔt̠ ʔk̠] jsou preglotalizované³⁵ explozivy a nemají uvolněný

³⁰ česky *Čína*

³¹ správně *history* – česky *historie*

³² v originále ‚advanced‘

³³ velára je zadopatrová, měkkopatrová hláska, např. [k], [g], [ŋ] (viz Řeřicha, V. *Anglicko-český fonetický glosář fonetických a fonologických pojmů*. Olomouc : Univerzita Palackého V Olomouci, 1998, s. 24.)

³⁴ exploziva je akustický termín pro závěrovou souhlásku, okluzivu, např. [p], [b], [t], [d] aj. (viz Krčmová, M. *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2007, s. 126.)

³⁵ vyslovené s rázem (viz Řeřicha 1998, s. 24)

závěř³⁶, [ĩ] je nazalizovaný³⁷ vokál, [t̪] je velarizovaná³⁸ likvida³⁹):

(2.7)	1 k̪i: t̪ ,keel‘	1 k̪u: t̪ ,cool‘	1 s̪ki: ,ski‘
	2 k̪eɪt̪ ,kale‘	2 k̪ʌt̪ ,cull‘	2 s̪keɪt̪ ,skate‘
	3 k̪iʔk̪ ,kick‘	3 k̪ʊd̪ ,could‘	3 s̪kɪf̪ ,skiff‘
	4 k̪h̪ɛnʔt̪ ,Kent‘ (a) ⁴⁰	4 k̪h̪ɔ:ʔt̪ ,caught‘ (b) ⁴¹	4 s̪k̪æmʔp̪ ,scamp‘ (c) ⁴²
	1 sku:ʔp̪ ,scoop‘	1 gi:s ,geese‘	1 gu: t̪ ,ghoul‘
	2 skʌt̪ ,scull‘	2 geɪt̪ ,gate‘	2 gʌt̪ ,gull‘
	3 skɔ̃n ,scorn‘	3 gɛn:ʔt̪ ,Ghent‘	3 go:ʔk̪ ,gawk‘
	4 skɔʔt̪ ,Scot‘ (d) ⁴³	4 gæʔp̪ ,gap‘ (e) ⁴⁴	4 gud̪ ,good‘ (f) ⁴⁵
	1 li:ʔk̪ ,leek‘		
	2 læʔk̪ ,lack‘		
	3 luʔk̪ ,look‘ (g) ⁴⁶		

Co je účelem této neuspořádané ukázky? Uvažujme o počátečních velárních explozivách v příkladech (2.7). V (a) najdeme předněji artikulovanou neznělou variantu, artikulovanou k přední části véla⁴⁷, či dokonce k zadní části patra: v (b) nalezneme relativně zadní veláru. Jak předsunuté, tak zadnější⁴⁸ veláry jsou aspirované⁴⁹. Drobná úvaha nám však ukáže, že mezi předností explozivy a následujícího vokálu existuje vztah: tj. přední před přední, zadní před zadní.

A dále, pokud se zaměříme na (c–d), najdeme zde touž přední/zadní variantu, jen bez aspirace. Všimněme si, že se neznělé neaspirované hlásky vyskytují pouze pokud

³⁶ v originále ,unreleased‘

³⁷ tzn. do artikulace je zapojena i dutina nosní (viz Řeřicha 1998, s. 31)

³⁸ tzn. artikulace je doprovázena zdvižením hřbetu jazyka proti měkkému patru (viz Řeřicha 1998, s. 51)

³⁹ plynná souhláska , např. [r], [l]; pro velarizovanou likvidu [t̪] se v angličtině užívá také termín ,dark‘

⁴⁰ česky (odshora dolů) *kýl* (lodní) ,*kapusta* ,*kopnout* ,*Kent*

⁴¹ česky (odshora dolů) *chladný* ,*sbírat* ,*mohl* ,*chytil*

⁴² česky (odshora dolů) *lyže* ,*brusle* ,*skif* ,*ničema*

⁴³ česky (odshora dolů) *naběračka* ,*člun* ,*opovržení* ,*Skot*

⁴⁴ česky (odshora dolů) *husy* ,*brána* ,*Ghent* ,*mezera*

⁴⁵ česky (odshora dolů) *démon* ,*hlupák* ,*nešika* ,*dobrý*

⁴⁶ česky (odshora dolů) *pórek* ,*nedostatek* ,*pohled*

⁴⁷ měkkého patra (viz Řeřicha 1998, s. 51)

⁴⁸ v originále: ,retraced‘

⁴⁹ přídechové (viz Řeřicha 1998, s. 11)

jim předchází [s]. Angličtina má tedy čtyři neznělé velární explozivy [k̥ k̥ k̥ k̥]. A pokud se zaměříme na znělé veláry v (e–f), nalezneme zde opět dva druhy: a tak do našeho inventáře přidáváme [g g]. A když přidáme veláry ve finální pozici, nalezneme další: glotalizovanou napjatou⁵⁰ veláru [ʔk°]. Chceme ovšem opravdu tvrdit, že angličtina ‚má‘ sedm velárních exploziv?

Ve skutečnosti můžeme velmi snadno vypořádat, že angličtina ‚má‘ všechny tyto veláry. Avšak pokud zůstaneme jen při tom, přijdeme o zajímavé zobecnění. Uvažujeme o dvou sadách [k̥ k̥ k̥ k̥] a [g g]. Členy každé z nich jsou distribuovány tak, že výskyt jednoho či druhého je naprosto PŘEDVÍDATELNÝ. Všechny veláry jsou tedy přednější před předním vokálem a zadnější před vokálem zadním; neznělé veláry jsou aspirované před přízvuknými vokály, pokud jim nepředchází [s]; a glotalizované a napjaté jsou veláry pouze ve finální pozici.

To ale neplatí pro skupinu JAKO CELEK vzhledem k té druhé. Záměnou [k̥] v *keel* za [k^h] v *cool* můžeme získat poněkud zvláštní realizaci slova *cool*, ale bude to stále *cool*, a ne jiné slovo. Avšak pokud zaměníme [g] za [k^h], získáme *ghoul*. Tedy: rozdíl mezi anglickými předními a zadními velárami není **nositelem** lexikální **informace** (i když může poskytovat informaci o indexu, tzn. nikoli o významu slova, ale o charakteristice mluvího, jako je pohlaví, změkčilost, cizí přízvuk atd.). Zatímco rozdíl mezi neznělými a znělými velárami nositelem lexikální informace je: přítomnost či nepřítomnost znělosti nám říká, že nějaké slovo bylo vyřčeno spíše než jiné, ale přednost artikulace a aspirace jsou **nadbytečné**. Jsou automaticky podmíněny vlastnostmi proudu řeči. Takovéto varianty nejsou běžně pod kontrolou mluvího: ten ‚volí‘ buď znělost, nebo neznělost, ale ne přednost artikulace či aspiraci: můžeme říci, že systém provádí volbu za něj.

Máme tedy dva druhy jednotek: **systémové**, náležící jazyku jako signalizující systém či kód, a **nesystémové**, předvídatelné reprezentanty systémových jednotek. Mohli bychom říci, že v angličtině existuje jakýsi ‚abstraktní strukturální element‘ odpovídající řadě [k]-typů a jiný odpovídající [g]-typům. V těchto řadách jsou ‚[k]áčkovost‘ a ‚[g]éčkovost‘ idiosynkratickou či ‚volnou‘ vlastností, zatímco ostatní jsou omezené. Totéž platí v příkladu (2.7) u nevelarizovaného [l] a velarizovaného [ɫ]:

⁵⁰ v originále: ‚unreleased‘

první se vyskytuje pouze na počátku slabiky, druhé pouze na jejím konci (viz a. 1–2, b. 1–2 vs. g. 1–2). Stejně tak u nazalizovaných versus nenazalizovaných vokálů (viz a. 4, e. 3 vs. všechny ostatní formy) atd.

Jinými slovy, existují dva typy ‚zvukového‘ inventáře: velmi rozsáhlý soubor skutečně se vyskytujících zvuků a menší soubor základních jednotek, které jsou oněmi zvuky realizovány. Tímto jsme se dostali k témuž zjištění, k jakému jsme dospěli v §2.1 o ‚významech‘: morfémy nejsou přímo reprezentovány zvuky, ale samy zvuky jsou součástí (přínejmenším – viz kap. 4⁵¹) dvourovinné struktury, tříd a jejich realizací či členů. A morfémy jsou reprezentovány jako řetězce těchto strukturních jednotek fonologie.

Tyto jednotky, na své úrovni paralelní k morfémům na úrovni morfematické, se nazývají **fonémy** a realizacemi těchto fonému jsou jejich **alofóny**. (Aktuální zvuk bez reference ke členství ve třídě se nazývá **fón**.) Pokud budeme zapisovat (alo)fóny v hranatých závorkách, fonémy ve svislých a morfémy ve složených závorkách, můžeme zobrazit stupně reprezentace takto:

(2.8)	<i>jednotka třídy roviny</i>	<i>např.</i>	<i>realizace další roviny</i>
	Morfém	{plurál}	/s/, /z/, /ɪz/, ...
	Foném	/k/	[k̚ ^h], [k̚], [k ^h], ...

Pro *cats* tedy:

(2.9)	Morfémická reprezentace	{cat}+{plurál}
	Fonémická reprezentace	/kæts/
	Fonetická reprezentace	[k̚ ^h æʔts] ⁵²

⁵¹ kap. 4: Vzájemné vztahy: morfonémické alternace a sandhi

⁵² v češtině např.:

<i>jednotka třídy roviny</i>	<i>např.</i>	<i>realizace další roviny</i>
Morfém	{vlk}	/vlk/, /vlc/, /vlč/
Foném	/l/	[l], [l̚], ([t̚], ...)

Pro tvar *vlk* tedy:

Morfémická reprezentace	{vlk}+{plurál}
Fonémická reprezentace	/vlci/
Fonetická reprezentace	[v̚lci]

Při fonologické transkripci (uvádí se v šikmých závorkách) zaznamenáváme jen ty složky zvukové realizace jazyka, které mají fonologickou (rozlišující) funkci. Fonetická transkripce (v hranatých závorkách) ruší pravopisnou konvenci a snaží se co nejpřesněji zaznamenat skutečné znění v řeči s nejmenšími detaily. Zde např. slabikotvorné [l̚] (viz Krčmová 2007, s. 20). Další realizace fonému /l/, jako např. velarizované [t̚], se hodnotí jako nářeční.

Morfémy jsou promítány na fonémicky realizované alomorfy a fonémy jsou promítány na foneticky realizované alofóny. (Některé z těchto teorií ještě budeme muset zrevidovat, avšak podstata zůstane zachována)

2.4 Kritéria pro status fonému

Jak určíme, které zvuky v jazyce reprezentují jaké z jeho fonémů? Jak postupujeme při stanovování systémů fonémů a organizování fonetického materiálu, se kterým se setkáváme? Začněme takto: jakýkoli pár fonému, jako např. /k/ a /g/ je **kontrastivní**: jejich funkcí je odlišit jednotky. Dvě slova, která se liší fonémicky (s jistými výjimkami – viz níže), jsou rozdílná slova. Nyní musíme prozkoumat vztahy mezi distribucí a kontrastivností, abychom viděli, jak může být distribuce fónů, velmi přesným způsobem užívána, aby vytvořila kontrast, a tím určila inventář fonémů jazyka.

Vraťme se k anglickým velárním explozivám. V dialektu ilustrovaném v příkladu (2.7) jsou neznělé explozivy (nejen /k/) před přízvučnými vokály aspirované, pokud jim nepředchází /s/ (fonémický status /s/ budeme považovat za samozřejmý; níže uvidíme, jak může být stanoven). Segment [k] se tedy nevyskytuje před přízvučným vokálem nepředchází-li mu /s/, a naopak, [k^h] se nevyskytuje, pokud mu /s/ předchází. Tyto dva fóny se vyskytují ve vzájemně exkluzivním (vylučujícím se) prostředí: jsou v **komplementární distribuci**.⁵³ Obecně – s výjimkami diskutovanými níže – dva fóny v komplementární distribuci jsou alofóny jednoho fonému, tzn. pokud se nikdy nemohou vyskytovat v tomtéž prostředí, očividně spolu nemohou kontrastovat. Základní podmínkou pro kontrast je **paralelní distribuce**, např. počáteční fonémy v *cat*, *tat* a *pat*⁵⁴. Podle výše zmíněného kritéria [k^h] a [k] musí reprezentovat jeden foném: *cot*

⁵³ V komplementární distribuci jsou v češtině např. fóny [n] a [ŋ], alofóny fonému /n/: velární [ŋ] se vyskytuje pouze před [k], [g], event. [x]. Např. [leŋka] *Lenka*, [koŋgo] *Kongo*, [bloŋxítída] *bronchitída* (viz Krčmová, M. Kapitola 8. Základní pojmy z fonologie. In. *Fonetika* [online]. 2007 [cit. 2011-04-1]. Dostupné na <<http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/ff/js08/fonetika/ucebnice/ch08s01s02.html>>.).

⁵⁴ česky *kočka*, *tretka*, *poklepání*

[k^hʔt°] a *Scot* [skʔt°]⁵⁵ tedy mohou být fonémicky reprezentovány samostatně jako /kʔ/ a /skʔ/ (pravidlo pro [ʔ^h] je očividně stejné jako pro [ʔ^k]).

Uvažujme však o případě anglického [h] a [ŋ]. Jsou v komplementárních distribucích: [h] se vyskytuje pouze před vokálem, [ŋ] pouze za vokálem, jako je tomu např. v *hang*⁵⁶ [hæŋ]. Forma *[ŋæh] v angličtině není možná, přesto existují jazyky, kde se [ŋ] vyskytuje na počátku (maorština) a [h] na konci (mohawština) slova. Můžeme pak říci, že [h] a [ŋ] jsou alofóny jednoho fonému, buď /h/ nebo /ŋ/? Podle naší předchozí definice můžeme. Není zde problém v odvozování fonetické reprezentace z fonémické a naopak: vše, co potřebujeme, je jednoduché realizační pravidlo, které nám říká, kde se který alofón objevuje, a mohli bychom pak *hang* zaznamenat jako /hæh/ nebo /ŋæŋ/.

Ale měli bychom? Anglickému mluvčímu se toto řešení zdá násilné. Bylo by vhodnější, kdyby tyto dva fóny přináležely dvěma odlišným strukturním jednotkám, bez ohledu na jejich komplementaritu. A tak se dostáváme k další podmínce: abychom dva fóny určili jako alofóny jednoho fonému, musí být nejen v komplementární distribuci, ale musí si být **foneticky podobné**. Toto kritérium je poněkud rafinované, avšak můžeme ho považovat za intuitivně věrohodné a v praxi fungující, i když formálně nedefinovatelné. Jednoznačně cítíme, že [k̤] a [k] jsou foneticky podobné, a stejně tak cítíme, že [h] a [ŋ] nejsou.

Kontrast (protiklad) považujeme za nezbytný pojem: dva fóny jsou kontrastivní (reprezentují odlišné fonémy), pokud záměnou jednoho za druhý vznikne v jazyce ‚jiné slovo/morfém‘, nebo, abychom to poněkud rozšířili, pokud záměnou vznikne slovo, které v jazyce NEEEXISTUJE ani z náhodných, ani ze strukturních důvodů. Záměnou [k^h] za [p^h] v *pang*⁵⁷ tedy vznikne ne-slovo [k̤^hæŋ], které je jistě potenciálním anglickým slovem – ale ‚stalo se‘, že neexistuje (‚Try delicious orange-flavoured *Kang*

⁵⁵ česky *postýlka*, *Skot*

⁵⁶ česky *viset*

⁵⁷ česky *bodnutí*

for breakfast tomorrow⁵⁸). Zatímco záměnou [f] za [s] ve slově *snoop*⁵⁹ vznikne *[fn:u?p°], což porušuje anglická pravidla pro kombinaci fonémů (viz však §12.3⁶⁰).

Záměna (či **komutace, substitute**) nám poskytuje užitečný nástroj ke stanovení kontrastivnosti: dva fóny spolu kontrastují, pokud jsou zaměnitelné v tomtéž ‚rámci‘. Záměnou v témž rámci ‚před [ɒt]‘ tedy můžeme pro angličtinu ustavit fonémy /p b t d k g/: *pot* ≠ *bot* ≠ *tot* ≠ *dot* ≠ *cot* ≠ *got*⁶¹ atd. Jedná se o tzv. **minimální kontrast** (formy spolu kontrastují pouze v jednom segmentu) a dvojice jako *cot* : *got* se nazývá **minimální pár**. V klasické fonémice je vydělování minimálních párů základní metodou pro stanovení inventáře fonémů (a v praxi, obzvláště při práci s neznámým jazykem, je tato metoda nezbytným předpokladem pro téměř cokoli dalšího).⁶² Uvidíme ale, že minimální páry mohou být zavádějící: mohou poukazovat na strukturní vlastnosti, které jsou lépe popsitelné jako něco jiného, než jako skutečný fonémický kontrast (§§2.7ff).

Takovéto techniky samozřejmě nejsou vždy použitelné: ne všechny potenciální fonémy kontrastují v každém kontextu. Existují extrémní případy **defektní distribuce** (jako u anglického [h] a [ŋ]), které nejsou zaměnitelné v žádném rámci.⁶³ Nicméně kontrastem s ostatními (nezávisle stanovenými) fonémy se může ukázat, že jsou fonémické ve svých vlastních makro-distribucích: můžeme užít *cat* : *pat* : *hat*, *ham* : *had* : *hang*⁶⁴ atd. Kromě toho, JEDEN minimální kontrast s dalším nezávislým fonémem může být postačující. Anglické [ʒ] má extrémně omezenou distribuci, a minimální páry je obtížné najít. Pokud ale ustavíme /ʃ/ jako fonémický protějšek /s/ (*ship* : *sip*⁶⁵), pak *azure* : *Asher*⁶⁶ (pro dialekty, které ve slově *azure* nemají /zj/) ustavuje /z/. A i když v tomto případě neexistují žádné minimální páry, ‚přibližně

⁵⁸ česky *Zítřka ke snídani vyzkoušej výborný Kang s příchutí pomeranče*.

⁵⁹ česky *slídit*

⁶⁰ §12.3: Systémové efekty, tempo, hierarchie a pravidla interakcí

⁶¹ česky *hrnec, larva střečka, mrně, bod, postýlka, dostal*

⁶² Při užívání metody minimálních párů se snažíme porovnávat především výrazy, které mohou mít stejnou větněčlenskou platnost, např. dvojice substantiv [pes] - [bes], [sen] - [syn], sloves [žít] - [šít], [beru] - [peru], zájmen [sebe] - [tebe] (viz Krčmová 2007, s. 92).

⁶³ příkladem defektivní distribuce v češtině může být stejně jako v angličtině velární nazála /ŋ/ – narozdíl od ostatních nazál se nemůže vyskytovat na počátku slov. Např. [leŋka], ale *[ŋos]

⁶⁴ česky *kočka, poklepání, klobou; šunka, měl, vyset*

⁶⁵ česky *lod', srkat*

⁶⁶ česky *blankyt, Asher* (vlastní jméno)

minimální‘ páry mohou kontrast stanovit: /z/ by mohlo být ustaveno na základě *vicious : vision*⁶⁷, *delicious : derision*⁶⁸.

Foném tak může být zhruba definován jako ‚třída foneticky podobných fónů v komplementární distribuci‘. To bychom mohli nazvat **procedurální** či **funkční** definicí: fonémy ‚vyvstávají‘ jako produkt operací s daty. Nesouvisí s upevňováním fonologie ve zbytku gramatiky, ani s ‚psychologickou reprezentací‘ (jakým druhem ‚psychických jednotek‘ mohou fonémy být) apod.

Dosud jsme se zabývali **kategorickými** (‚bud‘ / ‚anebo‘) vlastnostmi, např. kontrast vs. ne-kontrast, obecnými pravidly pro alofonii v konkrétních prostředích. Bylo by příjemné, kdyby tyto vlastnosti byly vše, co musíme brát v potaz. Existují ale také případy poněkud odlišného druhu. Uvažujme např. o anglických dialektech, ve kterých se koncové neznělé explozivy mohou vyskytovat takto: (, ~‘ = ‚kolísá mezi‘, [kʰ] = **ejektivní**⁶⁹ exploziva, tzn. s glotalickým⁷⁰ – nikoli plicním – výdechovým proudem vzduchu):

(2.10) *cap*: khæp^h ~ khæʔp° ~ khæpʰ
 cat: khæt^h ~ khæʔt° ~ khætʰ
 back: bæk^h ~ bæʔk° ~ bækʰ

Například počáteční aspiraci můžeme předpokládat, ale koncové alofóny se zdají nepředvídatelné. Existuje tedy další vztah, který pro alofóny může platit: tzv. **volná variace**, což je (patrně) nepředvídatelné kolísání či ‚volitelnost‘ segmentů (v rámci předepsaných omezení) v určitých pozicích.⁷¹ (To je zřejmě příliš jednoduché či nejednoznačné tvrzení, nicméně je platné v rámci našich úvah. Blíže o předvídatelnosti viz kap 12⁷².)

Nejen fóny, ale patrně i fonémy se mohou vyskytovat ve volných variacích. Pro některé anglické mluvčí tedy /i:/ ~ /ɛ/ v slově *evolution*⁷³ (avšak nikdy ne

⁶⁷ česky *zlý, vize*

⁶⁸ česky *lahodný, výsměch*

⁶⁹ tj. hlasivková exploziva artikulovaná při výdechovém vzduchovém proudu (viz Řeřicha 1998, s. 21)

⁷⁰ hlasivkovým

⁷¹ volná variace – nebo také volné varianty, v češtině např. formy [kámen] a [kamen], většinou se jedná o varianty nářeční

⁷² kap. 12: Non-statická fonologie: souvislá řeč a variace

⁷³ česky *evoluce*

v *revolution*⁷⁴), /i:/ ~ /ai/ v *either, neither*⁷⁵. Zde je rozlišovací funkce fonémického kontrastu (viz /i:/ vs. /ɛ/ ve slovech *beet* : *bet*⁷⁶, /i:/ vs. /ai/ ve slovech *beet* : *bite*⁷⁷) pro určité lexikální jednotky neutralizována, avšak to je pouze okrajový, nesystémový efekt. (O neutralizaci kontrastu jako systémové vlastnosti viz §2.8 a kap. 3, 4, 9⁷⁸.)

2.5. Fonémická analýza a omezující podmínky

Co je tedy ‚fonémická analýza‘ či ‚taxonomická fonologie‘ jazyka? V podstatě je to inventář spolu s pravidly realizace pro jeho členy a se stanovením distribuce, který podrobně charakterizuje podstatnou strukturu morfémů.

Jedná se o soubor výčtů, a to tří hlavních druhů:

- (i) **Inventář fonémů.** Jaké fonémy má jazyk J?
- (ii) **Pravidla pro alofóny** (pravidla pro exponenty či realizace). Soubor pravidel či výčet alofónů pro každý člen inventáře.
- (iii) **Fonotaktika.** Stanovení přípustných řetězců fonémů (např. klastry⁷⁹, sekvence, distribuční omezení, přípustné druhy slabik).

Poznámky:

(i) *Inventáře.* Typicky se jedná o přehled či o výčty fonémů, pro každý z nich je – běžně na fonetické bázi – zvolen příslušný symbol. Můžeme tedy stanovit ‚fonémy jidiš v Grodnu‘⁸⁰ jako:

⁷⁴ česky *revoluce*

⁷⁵ česky *either* - *bud'* (jeden nebo druhý), *neither* – *žádný* (z obou)

⁷⁶ česky *řepa, sázka*

⁷⁷ česky *řepa, kousat*

⁷⁸ kap. 3: Opozice, neutralizace, rysy; kap. 4: Vzájemné vztahy: morfonémické alternace a sandhi; kap. 9: Limity abstrakce: generativní fonologie

⁷⁹ tj. hlásková seskupení

⁸⁰ jidiš je západogermánský jazyk, kterým hovoří kolem čtyř miliónů Židů; Grodno je město na západě Běloruska

(2.11)	i	u	p	t	k	m	n	ŋ
	ε	ɔ	b	d	g	l	λ	ʁ
		a	f	s	ʃ	x	h	j
			v	z	ʒ			
	εi	ai	ɔi	ts	tʃ			
					dʒ			

Z přehledu vyplývá: tento jazyk má 32 fonémů, z nichž 8 je vokálů a 24 konsonantů; z konsonantů je jich 17 **šumových**⁸¹ (explozivny, frikativy⁸², afrikáty⁸³) a 7 **sonorních**⁸⁴ (nazály⁸⁵, laterály⁸⁶ atd.: viz §5.3.1⁸⁷). A tyto fonémy mohou být ‚přirozeně‘ reprezentovány zvolenými symboly: tzn. vztah mezi symbolem a fonetickým exponentem (exponenty) není nahodilý. Proto bychom neočekávali, že forma, která vypadá fonémicky jako /harts/, bude foneticky vypadat jako [kɪʃkɛ]. (Fonémické systémy obecně viz kap.7⁸⁸)

Volba symbolu však závisí zčásti také na VYUŽITÍ, jemuž popis slouží. Například: v mé varietě angličtiny⁸⁹ laterální foném je téměř ve všech pozicích velarizované dentální⁹⁰ [ɬ] (nevelarizovaný je pouze před /j/, jako např. ve slově *million*⁹¹) a neznělé, pokud následuje za neznělými explozivami a frikativami (*clay*, *flay*⁹²).⁹³ Ale mohl by být klidně označen jako ‚nemodifikované‘ /l/, s detaily určenými pravidly, pokud to, co nás zajímá, je pouze kontrast mezi určitým druhem laterální

⁸¹ souhláska artikulovaná s omezením průchodu vzduchového proudu, např. závěrové, polozávěrové a úžinové souhlásky (viz Řeřicha 1998, s.32), v originále ‚obstruents‘

⁸² úžinová souhláska (viz Řeřicha 1998, s.23)

⁸³ polozávěrová souhláska; semiokluziva; polosyková souhláska (viz Řeřicha 1998, s.9)

⁸⁴ hlásky s převažujícími tónovými složkami (viz Řeřicha 1998, s.43), v originále ‚sonorants‘

⁸⁵ nosová hláska (viz Řeřicha 1998, s.30)

⁸⁶ boková souhláska – artikulovaná s průchodem výdechového proudu po jednom nebo obou bocích ústní dutiny (viz Řeřicha 1998, s.28)

⁸⁷ §5.3.1: Hlavní rysy tříd

⁸⁸ kap. 7: Fonologické systémy

⁸⁹ tj. R. Lasse

⁹⁰ zubná souhláska - při její artikulaci provádí ostří jazyka závěr nebo úžinu proti horním zubům (viz Řeřicha 1998, s.19)

⁹¹ česky *milión*

⁹² česky *hlína, odřít*

⁹³ V češtině nemá foném /l/ pravidelné alofony. Ve spojení [t], [d] + [l] dochází ke koartikulaci hlásek, a může tak vzniknout dentální [l] (např. ve spojení [púl tuni]). Spisovná čeština má jediné [l], kterému se říká ‚střední‘. V některých nářečích existují tvrdé [ɬ] a měkké [lʰ], jež mohou být i samostatnými fonémy (např. [jedla] = *jedle*, [jedʃla] = (*ona*) *jedla*). V nářečích jihovýchodní Moravy se vyskytuje ‚obalovaná‘ výslovnost, kde se místo [ɬ] vyslovuje bilabiální konstriktiva [ɸ] (např. [donésɸa to domú]) (viz Krčmová 2007, s. 144).

a nelaterální **likvidy** (nenazální sonory) /r/. Naopak reprezentaci v podobě /ɹ/ bychom zvolili v případě jazyka, ve kterém se uplatňuje kontrast velarizovaná/nevelarizovaná (např. irština či určité formy polštiny), a podobu /ɹ/ bychom zvolili pro jazyk s kontrastem dentální/alveolární. Avšak i v angličtině může být užito /ɹ/ – pokud je účel popisu kontrastivní nebo typologický – k odlišení typu dialektu, jako je ten můj⁹⁴, od jiného s velarizovanou alveolárou /r/ a ještě i od dalších (např. od hiberno-angličtiny⁹⁵ či northumbrijských variet⁹⁶), které mají pouze nevelarizované /r/, či od dialektů, ve kterých je ‚normou‘ nemodifikované /r/, zatímco /ɹ/ se objevuje jen v určitých pozicích (jako např. v RP⁹⁷). Jinými slovy, množství detailů, jež symboly obsahují či reprezentují, závisí na tom, co se snažíte ukázat, a na tom, do jaké míry vás zajímají FONETICKÉ TYPY a také FONÉMICKÉ KONTRASTY.

(ii) *Pravidla pro alofony*. Tato pravidla mohou být popsána formou prostých větných opisů (jak tomu často bylo v případě dřívější literatury) či v podobě určitého formálního zápisu: tento případ pro nás není vzhledem k povaze zde probírané problematiky podstatný. Co nás zajímá, je úplnost tvrzení a vyvarování se ‚mísení rovin‘ (viz níže), tzn. tvrzení, která zohledňují nefonologické podmínění. (Viz ale §§2.9–10, kde jsou uvedeny případy, u nichž je to nežádoucí.)

Formát, který budeme pro alofonická pravidla užívat, je založen na formalismu, jenž je užíván a stále aktuální ve většině dnešních fonologických směrů. Po celou dobu budeme používat následující konvence:

(2.12)

$$X \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} y/\text{_____}A \\ z/B \text{_____} \\ x \end{array} \right\}$$

Vysvětlení: ‚Jednotka X je realizována jako (její člen) y, předchází-li před A; jako z, následuje-li po B; a jako x kdekoli jinde‘. Závorky, stejně jako v (2.6), označují volbu buď – anebo. Kontextová značka⁹⁸ ‚_____‘ označuje pozici či prostředí, jež změnu

⁹⁴ tj. R. Lasse

⁹⁵ irská angličtina

⁹⁶ oblast v severní Anglii

⁹⁷ zkratka Received Pronunciation – standardní anglická výslovnost převážně na území Anglie

⁹⁸ v originále ‚environment bar‘

‚X→ ...‘ podmiňuje: X→ y/____A je tedy dalším způsobem, jak vyjádřit, že se sekvence XA na jedné úrovni stane sekvencí yA na úrovni jiné.⁹⁹ Později uvidíme, že v závislosti na teorii může mít šipka i jiné významy, než ‚je realizován jako‘; a že formalismus zde prezentovaný může vedle alofónických pravidel pracovat i s dalšími jevy.

(iii) *Fonotaktika*. Dva či více jazyků s podobnými, či dokonce totožnými inventáři fonémů mohou mít velmi odlišná pravidla určující distribuci fonémů v morfémech, lexikálních jednotkách a slabikách. Tudíž jak standardní severní němčina, tak angličtina mají systém exploziv, který může být reprezentován jako /p b t d k g/, a oba jazyky mají sykavky /s z ʃ/. Ale zatímco všechny tyto fonémy jsou v angličtině distribuovány poměrně volně, bez kontextového omezení,¹⁰⁰ v němčině se žádný ze znělých fonémů nemůže objevit na konci slova (odlišné interpretaci se věnujeme v §§3.1, 4.3¹⁰¹). A dále, zatímco němčina umožňuje mít jak /s/, tak /z/ ve středové pozici, na začátku slov domácí slovní zásoby se před vokály vyskytuje pouze /z/: německé /zo:n/ ‚syn‘ vs. anglické /sʌn/; a v počáteční pozici se před konsonanty vyskytuje pouze /ʃ/: německé /ʃturm/ ‚bouřka‘ vs. anglické /sto:m/.

Další stránkou fonotaktiky jsou zobecnění vyššího řádu týkající se struktury slabiky (viz kap. 10¹⁰²). Zde můžeme často pracovat s obecnými a ‚zastřešujícími‘ kategoriemi jako K(onsonant), V(okál) atd. **Kanonická** (přípustná) forma maorských slabik je KV (všechny slabiky jsou **otevřené**: nikoli *VK, *KVK); zatímco slabičné vzorce pro jazyky s volným seskupováním, jako je např. angličtina nebo ruština, budou mnohem komplexnější.¹⁰³

Na řadě je několik poznámek o smyslu a povaze fonémické reprezentace. Hlavním účelem je poskytnout nám tvárný systém transkripce, tedy metody reprezentace lingvistických forem tak, aby mohly být dále studovány (všimněme si podtitulu Pikovy *Fonémiky* (1947)¹⁰⁴: ‚a technique for reducing languages to writing – metoda

⁹⁹ v češtině např. n → ň /____k ve tvaru [vaŋka]

¹⁰⁰ stejně tak v češtině

¹⁰¹ §3.1: Neutralizace a archifoném; §4.3: Morfofonémické procesy: Bloomfield

¹⁰² kap. 10: Za hranicemi segmentu: prozodie, slabiky a kvantita

¹⁰³ Stejně tak v češtině, která může mít slabiky otevřené i zavřené, tedy KV i KVK (např. *ko-le-no, roz-dám*) (viz Krčmová, M. Kapitola 4. Souvislá řeč a její členění. In. *Fonetika*. [online]. 2007 [cit. 2011-04-1]. Dostupné na <<http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js07/fonetika/materialy/ch04s03.html>>.).

¹⁰⁴ Pike, Kenneth L. *Phonemics: a technique for reducing languages to writing*. University of Michigan Publications : Linguistics, 1947.

být shrnuty v jakési teoretické *krédo*, které uvedu níže v poněkud zhuštěné formě: některé jeho aspekty nastíním později.

- I **Nadřazenost fonémů.** ‚Atomární‘ jednotky fonologie jsou kontrastivními elementy o velikosti segmentu, tzn. fonémy, jak byly definovány výše.
- II **Jedno-jedinečnost (Biuniqueness)¹⁰⁶.** Jakýkoli fón v daném prostředí musí být alofónem jednoho a pouze jednoho fonému – aby se zamezilo dvojznačnosti a zajistil se jednoznačný výběr varianty.
- III **Linearita.** Pozice kontrastu ve fonetické reprezentaci je totožná s korespondující fonémickou reprezentací: pokud dvě fonémické reprezentace kontrastují pouze v svých třetích segmentech, příslušné fonetické reprezentace nemohou kontrastovat v druhých segmentech atd.
- IV **Separace rovin.** Fonologie je zcela nezávislá na morfologii či na syntaxi. Neexistují žádné dostupné informace pro analýzu fonologické struktury výpovědi kromě jejích fonetických segmentů.

Bod (I) si ponechám pro pozdější kapitoly (3, 5, 6¹⁰⁷); nyní se budeme soustředit na (II–IV). Nejprve ale zbývá jeden důležitý jev, kterým je třeba se zabývat, a to ‚požadavek‘ specifikace podmínek pro analýzy.

2.6 Jednoduchost, symetrie, vzorec: argument ‚jako by‘

Fonologie, stejně jako ostatní vědy či pomocné vědy, vychází z obecných kvazi-‚estetických‘ předpokladů toho, jak by měla deskripce vypadat. Adekvátní deskripce jsou tedy jednoduché do té míry, jak jen to v souladu s fakty lze, jsou koherentní, uspořádané, v podobě vzorců a strukturované, jak jen je to možné. Tyto **meta-podmínky** (přesahující podmínky pro popisy) často vedou k problémům při práci s daty. A jejich interakce s daty vynáší na světlo závažné problémy, dokonce i neočekávané vlastnosti dat jako takových. Zdá se, že fonologové obecně pracují se třemi poměrně obecnými pravidly, ať už jsou jejich teoretická východiska jakékoli:

¹⁰⁶ překlad termínu ‚biuniqueness‘ do češtiny je problematický, v této práci je zvolen termín ‚jedno-jedinečnost‘

¹⁰⁷ kap. 3: Opozice, neutralizace, rysy; kap. 5: Konečné konstituenty, 1; kap. 6: Konečné konstituenty, 2

- (i) Učinit systémy co možná nejjednodušší: minimalizovat počty fonémů, jejich typů atd., tzn. co nejvíce vytěžit z předvídatelnosti realizace a užívat taková pravidla, která vedou k minimalizaci jednotek.
- (ii) Učinit systém co možná nejsousměrnější.
- (iii) Ve snaze dosáhnout (i) a (ii) vytěžit maximální užitek ze systémových pravidelností všeho druhu.

Není jisté, zda taková omezení či požadavky vyplývají z povahy dat nebo jsou dílem lingvistů, ale fakt, že mohou být často využita bez nadměrného ‚znásilňování‘ dat, naznačuje, že se naše touha po symetrii, jednoduchosti atd. určitým způsobem odráží, i když nepřímo, od vlastností ‚skutečného světa‘.

To poskytuje východisko k velice důležitému a velmi charakteristickému fonologickému (a obecně lingvistickému) typu argumentu: **argumentu ‚jako by‘**. V literatuře často narážíme na následující druh argumentu:

Mějme jev X; pokud jednoduše rozložíme X tak, jak se navenek jeví, naše analýza bude obsahovat **prvotní** (základní) elementy X a Y. V podstatě se ale X v některých ohledech chová, jako by ‚ve skutečnosti‘ bylo spíše Y (a Y je již nezávisle motivovanou kategorií, které se nemůžeme zbavit). Takže pokud chápeme X ‚jako by‘ to bylo Y, zbavíme se X jakožto základního elementu a touto zajímavou generalizací zjednodušíme náš popis.

S tímto typem jevů se budeme setkávat znovu a znovu. Pro jeho ilustraci zde uvedu docela jednoduchý příklad distribuce, případ, který může být nazýván jako ‚fonotaktické jako by‘.

Angličtina má dvě fonetické jednotky, které jsou popsány jako znělá a neznělá palato-alveolární¹⁰⁸ (postalveolární) afrikáta (*church, judge*¹⁰⁹).¹¹⁰ Otázkou je, zda by

¹⁰⁸ zadodásňové hlásky (viz Řeřicha 1998, s. 38)

¹⁰⁹ česky *kostel, soudce*

¹¹⁰ Stejně tak v češtině, např. ve slovech *čára, džbán*. Jak píše Krčmová, která pro tyto fonémy užívá symbolů /č/, /ž/ (jejich realizací je neznělé [č] a znělé [ž]), hláska [ž] existuje v domácí slovní zásobě jako způsob výslovnosti fonému /č/ při asimilaci před párovým znělým konsonantem ([léžba]), ojedinele jinde ([žbán], [žber]), častější je v přejaté slovní zásobě. Dříve se tyto případy interpretovaly jako /d/ + /ž/, dnes však foném /ž/ pokládáme za součást fonologické stavby češtiny: má postavení okrajového fonému podobně jako /g/. (viz Krčmová 2007, s. 136-137). Stejně tak se /č/ chápe jako samostatný foném.

tyto zjevně fonémické jednotky měly být chápány jako celky (,afrikáty‘), či jako seskupení (fonémická) exploziva + frikativa. Fonetika nám neposkytuje odpověď ani jedním směrem: píšeme [tʃ], [dʒ], ale fonémicky je můžeme chápat buď jako celky (tradičně /č ě/), nebo jako ,komplexní‘ či bisegmentální (/tʃ dʒ/). Pokud je chápeme jako bisegmentální, měly by mít určitý status? To znamená: měly by být (v tuto chvíli (/tʃ dʒ/)) analyzovány paralelně k tomu, jako bychom řekli /t d/, či paralelně ke klastrům obecně? To má důsledky pro inventář: za běžných podmínek bychom nechtěli říci, že angličtina ,má fonémy‘ /ts dz/ atd.

Podíváme-li se na obecný distribuční vzorec afrikát v porovnání s ostatními hláskovými seskupeními exploziva + frikativa, objevíme, že (, # ___ ‘ = na počátku slova, , V ___ V ‘ = mezi vokály, , ___ # ‘ = na konci slova):

(2.14)	# ___	V ___ V	___ #
	tʃ (choose)	tʃ (pitcher)	tʃ (rich)
	dʒ (Jew)	dʒ (budgie)	dʒ (budge)
	—	ps (absent)	ps (apse)
	—	bz (observe)	bz (cubs)
	—	ts (ritzy)	ts (ritz)
	—	—	dz (adze)
	—	ks (exit)	ks (Max)
	—	gz (exam)	gz (eggs)
	—	pθ (naphtha)	pθ (depth)
	—	—	tθ (eighth)
	—	—	kθ (length)
	— ¹¹¹	kʃ (action) ¹¹²	— ¹¹³

(To platí pouze pro původní slovní zásobu, nikoli pro cizojazyčné výpůjčky, jako je *Dvořák*, *tsetse* aj., které mohou být považovány za fonologicky ,cizí‘.)

Tedy: v angličtině je obecně přijímaným faktem, že se seskupení exploziva + frikativa (kromě dvou případů v příkladech výše) nemohou vyskytovat na počátku slov. Z toho na základě distribučních vzorců (jejich **kongruence**) vyplývá, že by afrikáty měly být chápány jako jediná jednotka, nikoli jako klastr: v podstatě jako explozivy, u kterých došlo k sibilantnímu (sykavkovému) uvolnění závěru. Jejich distribuce je pak

¹¹¹ česky (odshora dolů) *vybrat*, *Žid*

¹¹² česky (odshora dolů) *nadhazovač*, *andulka*, *nepřítomný*, *pozorovat*, *nafoukaný*, *východ*, *zkouška*, *nafta*, *akce*

¹¹³ česky (odshora dolů) *bohatý*, *hnout se*, *apsida*, *mláďata*, *Ritz* (hotel), *teslice*, *Max*, *vejce*, *hloubka*, *osmý*, *délka*

paralelní k distribuci /p b t d k g/; a v mnoha dialektech je neznělý protějšek rovněž aspirovaný před přízvučnými vokály a glotalizovaný protějšek v koncové pozici, což tuto paralelu ještě posiluje. Tím se fonotaktika zjednodušuje a zabraňuje se tomu, že budeme předpokládat existenci dvou klastrů s jednoznačnými/jedinečnými distribucemi. Jak distribuce, tak systém jsou nyní koherentnější a jedno fonotaktické pravidlo (pro explozivy bez ohledu na uvolnění závěru) dostačuje. ‚Fonologická‘ kritéria zde mají z důvodů uspořádanosti systému přednost před jednoduchými fonetickými kritérii.

Vedlejším produktem této analýzy je, že systém anglických exploziv a frikativ je nyní symetričtější a obsahuje palato-alveolární sadu /č j ſ ʒ/ paralelní k sadám labiál, alveolár a velár. (Není však symetrický plně, neboť zde nejsou žádné fonémické dentální explozivy, které by odpovídaly /θ ð /.)

Bohužel (a příznačně) i to má háček: distribuční argument může být převrácen, a můžeme tak afrikáty chápat opět jako jedinečné. Narozdíl od ostatních neznělých exploziv se /č/ v žádné pozici neseskupuje s fonémem /s/: /sp st, sk/, koncové a středové /ps ts ks/, ale nikoli */sč čs/. To vede k problému **ne-jedinečnosti** či **neurčitosti**: formální argumenty (vedle dalších) nemusí nutně vést k jednoznačným odpovědím. V případě, jako je tento, může být nakonec záležitostí osobní volby a subjektivního hodnocení, který argument je silnější. (Více o afrikátách viz §§5.3.7-8, 6.3.¹¹⁴)

2.7 Problémy, I: jedno-jedinečnost (biuniqueness) a překrývání (overlapping)

Požadavek jedno-jedinečnosti (biuniqueness) (často parafrázovaný jako ‚jednou foném, vždycky foném‘) je navržen proto, aby zabránil fonetické/fonologické ‚nejednoznačnosti‘. Představa je taková, že ‚dekódování‘ řečového signálu posluchačem je segmentační a klasifikační rutinou: a to není proveditelné, dokud není daný fón v daném (fonologickém) prostředí vždy alofónem jednoho konkrétního fonému. Na první pohled se to zdá rozumné.

¹¹⁴ §5.3.7: Rysy způsobu artikulace; §5.3.8: Rysy zdroje artikulace; §6.3: Nebinární konsonantické rysy

Ale jak se často stává, z materiálu skutečného jazyka vyvstávají mnohé problémy, které zapříčiňují to, že kýžené teoretické principy jsou těžko dodržitelné. Uvažujme takto: mnoho variet angličtiny má volitelné (vlastně spíše proměnlivé: viz §12.4¹¹⁵) pravidlo, které vytváří následující varianty:

(2.15)	Morfém	→ Forma 1	~ Forma 2
	{bat}	bæt	bæʔ
	{butter}	bʌtə	bʌʔə
	{cap}	k ^h æp	k ^h æʔ
	{back} ¹¹⁶	bæk	bæʔ

Přirozenou interpretací je, že /p t k/ jsou na konci slov volitelně realizovány jako [ʔ] a /t/ je realizováno jako [ʔ] také v pozici mezi vokály. (Avšak nikoli /p k/: pro *backer*¹¹⁷ nedostaneme *[bæʔə] atd.) Ale v rámci jedno-jedinečnosti (biuniqueness) není tato analýza možná: jestliže [ʔ] je alofónem fonému /t/, jak širší distribuce /t/ naznačuje, pak v jedné (koncové) pozici může být také alofónem fonémů /p k/. To by znamenalo, že by byl každý řetězec [bæʔ] dvojznačný: mohly by znamenat jak /bæt/, tak /bæk/ atd.

Klasickým východiskem je přesunutí problému do roviny morfologie, a to tímto způsobem:

- (i) {cat} má alomorfy /kæt/ (volitelně → [k^hæʔ])
- (ii) {back} má alomorfy /bæk/ a /bæt/ (→ [bæʔ])
- (iii) {cap} má alomorfy /kæp/ a /kæt/ (→ [k^hæʔ])

Tedy: {back} má jeden alomorf homofonní s {bat} a {cap} má jeden alomorf homofonní s {cat}. A dále, pokud je alomorf /-t/ vybrán v jednom či druhém případě, pravidlo /t/ → [ʔ] je **závazné (obligatorní)** ({cap} se nikdy nevyskytuje jako *[k^hæt]) – zatímco je **volitelné**, jestliže alomorf /-t/ je jediným, který existuje (jako u {cat}).

¹¹⁵ §12.4: Variace a proměnné: sociální dimenze

¹¹⁶ česky (odshora dolů) *netopýr, máslo, čepice, záda*

¹¹⁷ česky *stoupenec*

reprezentací běžně nevyvstává, avšak problém je přenesen na lexikální rovinu, kam patří.¹²⁰ V podstatě pak mezi tímto případem a problematikou *bat/back* není až takový rozdíl. Homofonie je tak jako tak pseudo-problémem, neboť většina případů nejednoznačnosti je automaticky vyřešena v ŘEČI: je zajisté nerealistické předpokládat, že mluvčí, máme-li izolovanou realizaci /rait/, ví, který ze čtyř homofónů tato realizace reprezentuje. Na důkaz toho může být stejně tak zatvrzelé očekávat izolované znění [bæʔ] za jednoznačné.

Podstata je taková: klasická fonémika je založena na IZOLOVANÝCH formách: vlastnosti proudu řeči jsou ve fonologické ‚struktuře‘ v takto omezeném smyslu nepodstatné. Je rozdíl (obvykle implicitní) mezi STRUKTUROU jazyka (obecným, teoreticky popsatelem vztahů) a UŽITÍM jazyka, tzn. využitím této struktury v nekonečně velkém počtu situací reálné promluvy.

Dalším problémem je, že klasická fonémika (stejně jako mnoho ostatních případů) je **kategorická**: je založena na předpokládaných vztazích buď – anebo. Avšak případ, o kterém zde uvažujeme, zahrnuje **variaci**, jež stojí mimo sféru jakékoli teorie fonémů v užším slova smyslu (jak můžeme soudit podle strategií *ad hoc*, jako je zmnožení alomorfů, které je k tomuto účelu užíváno). Ve skutečnosti mnoho zdánlivých porušení jedno-jedinečnosti (biuniqueness) zahrnuje právě variaci: ať už ‚volnou‘ v rámci jednoho stylu řeči, či podmíněnou různými styly, registry¹²¹ nebo tempem řeči. A i když variace zapojena není, existují další faktory, které napomáhají zjednoznačnění. Jako úvodní příklad uvažujeme tyto vztahy mezi tempy v mém dialektu¹²².

(2.17)	Morfémicky:	it	can't	be ¹²³
	Fonémicky:	/it	kænt	bi:/
	Pomalů:	[ʔit	k ^h æ:nʔt	bi:]
	Rychle:	[ʔik	k ^h æ:p	bi:]

Zdá se, jako by v dialektu existovalo následující překrývání:

¹¹⁹ česky *obřad, pravý, psát, řemeslník*

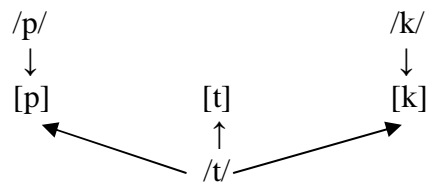
¹²⁰ v češtině je ukázkou homofonie např. /objet/ reprezentující *oběd* a *objet* nebo /bíli/ reprezentující *bílý* a *býlí* (viz Krčmová, M. Kapitola 2. Řeč mluvená a řeč psaná. In. *Fonetika* [online]. 2007 [cit. 2011-04-22]. Dostupné na <<http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js07/fonetika/materialy/ch02s02.html>>.).

¹²¹ kvalita hlasu daná specifickými způsoby fonace (viz Řeřicha 1998, s. 40)

¹²² tj. R. Lasse

¹²³ česky *nemůže (to) být*

(2.18)

Avšak není tomu docela tak. Neboť (a) fóny [p k] jakožto ‚alofóny fonému /t/‘ jsou předpokladatelné či předvídatelné ze SYNTAKTICKÉHO kontextu (mluvíme-li o členství ve třídě, musíme jít za rovinu slova: viz §4.7¹²⁴); a (b) rychlá řeč by byla v podstatě neinterpretovatelná, kdybychom neodkázali na ‚běžně‘ pomalou či **neutrální** formu. To znamená, že na základě předchozí znalosti jazyka, příslušného kontextu promluvy apod. víme, co je prezentováno: sekvence [...it k...] může pocházet z /...it k.../, pokud je obsaženým jazykovým materiál *it can't be*, ale pochází z /...ik k.../, pokud má jazyková matérie podobu *pick carrots*¹²⁵. Fonetický/fonémický vztah je primárně srozumitelný zřejmě jen tomu, kdo už má jistou znalost daného jazyka, není však automaticky pochopitelný jakémukoli neobeznámenému člověku.

Z toho vyplývá, že fonémické reprezentace jsou stylově specifické a ve své ‚klasické‘ formě skutečně odpovídající pouze pomalému tempu řeči. Může být zavádějící pokoušet se přiřadit fonémické reprezentace v užším slova smyslu k rychlému proudu řeči, avšak je správné odvodit je výhradně jako FONETICKÝ jev, z fonetických reprezentací pomalého tempa řeči, které jsou pro změnu založeny na fonémických reprezentacích základní fonologie slova. (O podrobnější úvaze o proudu řeči a variaci viz kap. 12¹²⁶.)

2.8 Problémy, II: porušování linearity

Klasická fonémika uplatňuje tzv. podmínku **linearity**: fonémické a fonetické odlišnosti musí v lineárních řetězcích odpovídat jedna ku jedné. Zdá se, že takto to vyplývá z definic. Avšak uvažujme o následujících datech z americké angličtiny (v transkripci je vypuštěna řada nedůležitých detailů):

¹²⁴ §4.7: Sandhi

¹²⁵ česky *sklízet mrkev*

¹²⁶ kap. 12: Non-statická fonologie: souvislá řeč a variace

- (2.19) (a) [raɪt] ‘write’ [rɑːɪd] ‘ride’¹²⁷
 (b) [raɪrər] ‘writer’ [rɑːɪrər] ‘rider’¹²⁸

(Podle konvence zde [r] zastupuje jakoukoli obvyklou realizaci tohoto fonému, v tomto případě alveolární approximantu¹²⁹ [ɹ]). Formy v (a) ilustrují běžnou distribuci alofónů pro /aɪ/, přičemž [ɑːɪ] je předvídatelný před znělými segmenty, takže [aɪ] a [ɑːɪ] jsou v komplementární distribuci. Avšak ani [t] a [d] se nemohou vyskytovat mezi vokály – oba tyto fóny jsou nahrazeny alveolárním švihem [ɹ]¹³⁰ (proto např. [mæɹər] ‚matter/madder‘ atd.). Nicméně je jasné, že ‚základ‘ *writer* je /raɪt/ a základ *raider* je /raid/, jak plyne z jejich forem. Máme zde tedy (a) očividné porušení jedno-jedinečnosti (biuniqueness) a (b) problém s linearitou: neboť jediný možný způsob, jak rozlišit *writer* a *raider*, je pomocí jejich VOKÁLŮ – i když jinde není rozdíl mezi těmito dvěma typy vokály nositelem informace, a jestliže dvě formy někde kontrastují, mělo by to být na jejich středových konsonantech. Pokud přistoupíme na absolutní překrývání /t d/, pak fonetické vs. fonémické zobrazení bude vypadat takto:

(2.20)	(a)	(b)
Fonémicky:	r aɪ t r aɪ d	r aɪ t ə r r aɪ d ə r
	1 2 3 1 2 3	1 2 3 4 5 1 2 3 4 5
Foneticky:	r aɪ t r ɑːɪ d	r aɪ ɹ ə r r ɑːɪ ɹ ə r
	1 2 3 1 2 3	1 2 3 4 5 1 2 3 4 5

V (a) je jak fonémický, tak fonetický kontrast v pozici 3; v (b) je fonémický kontrast v pozici 3, ale fonetický kontrast je v pozici 2. To znamená, že dva fóny, které spolu běžně nekontrastují, jsou nositeli významového rozdílu, zatímco dva (pravděpodobně) kontrastivní fóny v kontrastu selžou. Existují zcela seriózní způsoby, jak se s tím vypořádat – avšak nikoli v rámci klasické fonemiky. Tyto způsoby vyžadují poněkud rozsáhlou revizi systému pojmů a přivádějí nás k mnohem komplexnějšímu obrazu toho, jak fonologie přirozeného jazyka pravděpodobně vypadají.

¹²⁷ česky *psát, jezdit*

¹²⁸ česky *spisovatel, jezdec*

¹²⁹ tj. klouzavá hláska, v češtině např. [j]

¹³⁰ v originále ‚tap‘ - hláska tvořená jedním letným dotykem hrotu jazyka na dásni (viz Řeřicha 1998, s. 48)

2.9 Problémy, III: separace rovin

Nejstriktnější forma teorie fonémů usiluje o zachování separace fonologie od morfologie a syntaxe až do té míry, že mezi rozdílnými rovinami popisu neexistuje žádná ‚komunikace‘: fonologická analýza nesmí odkazovat k nefonologické informaci. Hlavním zdrojem tohoto pojetí je opět jednoduchý model mluvčího jako ‚dekodéra‘. Pokud jedinými operacemi, které jsou mu dostupné, jsou segmentace fonetických řetězců a přiřazení výsledků této segmentace strukturním jednotkám; a pokud jsou jediné dostupné informace obsaženy přímo ve fonetickém řetězci, morfosyntaktická interpretace je pak a priori nepřístupná.

Zdánlivě rozumný předpoklad se opět dostává do konfliktu s daty – a také s ostatními principy fonémické analýzy. Uvažujme o rozdílech v délce vokálů ve skotské angličtině. Ve většině variet existuje jednoduché alofónické pravidlo, které má (zhruba) tuto formu:

$$(2.21) \quad V \rightarrow V:/ \left\{ \begin{array}{l} r \\ v, \text{ } \text{ö}, z \\ \# \end{array} \right\}$$

(Kde ‚#‘ = ‚finální pozice‘: viz níže.) To znamená, že vokály jsou dlouhé pouze v těchto definovaných konkrétních hláskových okolích (viz formální zápis) a krátké kdekoli jinde. Skotština postrádá fonémickou délku vokálů charakteristickou pro mnoho jiných typů angličtiny. Výsledná distribuce může být ilustrována pro některé vybrané fonémy vokálů následovně:

$$(2.22) \quad \begin{array}{l} /i/ \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [i:]: \text{grieve breathe sneeze fear free...}^{131} \\ [i]: \text{heap heat heed bean niece feel...}^{132} \end{array} \right. \\ \\ /o/ \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [o:]: \text{grove nose loathe more no...}^{133} \\ [o]: \text{grope, note load loan mole...}^{134} \end{array} \right. \end{array}$$

¹³¹ česky *truchlit, dýchat, kýchat, bát se, volný*

¹³² česky *hromada, horko, dbát, fazole, neteř, cítit*

¹³³ česky *háj, nos, ošklivit si, víc, ne*

¹³⁴ česky *ohmatávat, poznamenat, náklad, půjčka, krtek*

$$\begin{array}{l}
 /u:/ \rightarrow \begin{cases} [u:]: \text{move smooth lose moor flew}^{135} \\ [ʊ]: \text{stoop foot food mousse moon cool}^{136} \end{cases} \\
 /ɪi/ \rightarrow \begin{cases} [a'e]: \text{five tithe prize fire die...}^{137} \\ [ɪi]: \text{gripe bite bide mice nine file...}^{138} \end{cases}
 \end{array}$$

(A tak dále; rozdíl v kvalitě vokálu /ɪi/ je automatickou průvodní vlastností jeho délky, a nebude nás dále zajímat.)

Dlouhé a krátké vokály jsou tedy v komplementární distribuci, a tak délka nemůže být kontrastivní. Avšak existují určité výjimky:

(2.23)	heed [hid]	he'd [hi:d]
	road [rod]	rowed [ro:d]
	brood [brʊd]	brewed [brʊ:d]
	tide [tɪid] ¹³⁹	tied [ta'ed] ¹⁴⁰

Toto jsou zjevně ‚minimální páry‘ v tradičním pojmosloví. Pokud srovnáme (2.22) a (2.23), můžeme pak říci, že délka JE fonémická, avšak pouze před /d/? To je samozřejmě řešení, které vypadá ledabyle a kterého bychom se rádi vyvarovali. Při bližším prozkoumání ve skutečnosti zjistíme, že délka je PŘEDVÍDATELNÁ před /d/ – pokud zohledníme příslušný ‚druh /d/‘. Všechna ‚dlouhá‘ /d/ jsou ukazateli minulého času či minulého přičestí. Avšak pokud trváme na izolovanosti rovin a autonomii fonologie, takovéto zobecnění jednoduše není stanovitelné.

Na první pohled to vypadá jako ryzí příklad svědčící proti tvrzení, že je fonologie nezávislá na morfologii; což ale není, přinejmenším ne podle volnější definice ‚fonologie‘, jak ještě uvidíme. Avšak tato data vyzdvihují důležitý fakt: není důležité, jak ‚správné‘ teoretické tvrzení je, ale to, jak je **prověřitelné**, a co můžeme získat, když se budeme pokoušet ho prosazovat co nejtvrději to půjde. Silná tvrzení, i když neobhajitelná, mohou být **heuristikami**: metodologických pokynů či strategií pro analýzu.

¹³⁵ česky *pohybovat (se), hladký, ztratit, bažina, letěl* (minulý čas)

¹³⁶ česky *sklonit se, noha, jídlo, šlehaná pěna, měsíc, chladný*

¹³⁷ česky *pět, desetina, cena, oheň, zemřít*

¹³⁸ česky *brblat, kousat, očekávat, myši, devět, soubor*

¹³⁹ česky (levý sloupec odshora dolů) *dbát, cesta, potomstvo, příliv*

¹⁴⁰ česky (pravý sloupec odshora dolů) *stažený tvar he would – měl by (podmiňovací způsob) nebo he had – měl (minulý čas), dále hádal se, uvařený, svázaný*

Prvním impulsem je změnit (2.21) tím, že přidáme ,/___ d/]minulý čas' či něco v tomto smyslu, tzn. povolíme přítomnost morfologické informace v alofónických pravidlech. Avšak již dříve jsme povolili přítomnost určitého morfologického elementu – aniž bychom to řekli – v nejzákladnějších fonologických konceptech. Definovali jsme fonémy jako jednotky, které signalizují významové rozdíly mezi morfémy. ‚Foném‘ je tedy již definován na základě ‚morfému‘, a to znamená, že musíme být schopni předem vymežit morfémy (takže se můžeme rozhodnout, které jednotky nesou signalizaci významových rozdílů). A jak později uvidíme (kap. 4, 10¹⁴¹), potřebujeme nejen morfémy, ale i větší jednotky (‚slova‘), abychom je mohli využít jako základ pro fonologická zobecnění.

Při vymezení hláskového okolí podmiňujícího délku vokálů ve skotštině jsme již ‚slovo‘ uplatnili – když jsme řekli, že vokály jsou dlouhé ‚ve finální pozici‘: ve finální pozici slova, samozřejmě. Pokud nyní k tomuto vymezení přidáme ‚ve finální pozici morfému‘, jsme schopni stanovit pravidlo pro délku, aniž bychom museli zmínit konkrétní morfémy, jako je např. {minulý čas}. Užijeme pouze dva druhy **hranic** či **mezníků**: hranice slov a morfémů (příslušně symbolizovány jako ‚#‘ a ‚+‘). Můžeme tedy přeformulovat (2.21) jako:

(2.24)

$$V \rightarrow V: / _ _ _ \left\{ \begin{array}{l} r \\ v, \text{ } \text{ř}, z \\ \#, + \end{array} \right\}$$

Existuje ovšem několik případů, kde se na první pohled zdá, že tato analýza nefunguje: u některých mluvčí se dlouhé vokály vyskytují ve formách, jako je *beetle*, *nylon*, *spider*¹⁴², ve kterých žádná vnitřní hranice není: nepochybně nechceme získat analýzy, jako je /bi + tl/, jen abychom zachovali formu zobecnění. Nebo chceme? Jednou z možností je, že mluvčí si mohou tyto případy vysvětlovat jako **falešnou segmentaci** – vložení jakési ‚pseudo-hranice mezi morfémy‘. V angličtině je pak ‚pseudo-morfém‘ {-tl} (*ra-ttle*, *ke-ttle*, *me-tal*¹⁴³) a další {-lon} (*py-lon*, *Fab-lon*, *Dra-lon*¹⁴⁴) atd. Mluvčí, kteří usuzují podle výsledné fonetické podoby, vyhodnocují

¹⁴¹ kap. 4: Vzájemné vztahy: morfonémické alternace a sandhi; kap. 10: Vztahy závislosti

¹⁴² česky *brouk*, *nylon*, *pavouk*

¹⁴³ česky *chrastit*, *konvice*, *kov*

¹⁴⁴ česky *pylón/brána*, *fablon* (pružný samolepící materiál), *dralon* (syntetické polyakrylnitrilové vlákno)

zmíněné formy ‚JAKO BY‘ byly dvoumorfémové. Pokud toto připustíme, pravidlo (2.24) je stále platné. Fakt, že se mluvčí liší podle toho, jak tyto slova posuzují, a že i jeden a ten samý mluvčí může váhat (zatímco to se nikdy nestane u *he'd* atd.), je další známkou okrajového statusu – nikoli však nereálnosti – falešné segmentace: je nestabilní a proměnlivá, neboť není hlouběji zapojena do lingvistické struktury.

2.10 Problémy, IV: ‚selhání‘ alofónických pravidel

Mohl by jeden minimální pár stanovit dva fóny jako reprezentanty dvou fonémů? Podle naší definice kontrastu by mohl: ačkoli §§2.8-9 naznačuje, že pokud je ‚běžný‘ jedno-jedinečný vztah foném/fón narušen, mohou vyvstat problémy. Příklad, který zde chci prozkoumat, neobsahuje porušení linearity ani (pokud ano, tak pouze okrajově) morfologickou informaci, ale něco s podobným efektem: nekategorickou aplikaci alofónického pravidla.

Mnoho dialektů angličtiny (včetně toho mého¹⁴⁵, z něhož pocházejí níže použitá data) má pravidlo pro realizaci /æ/ tohoto typu:

$$(2.25) \quad /æ/ \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [æ:] / \text{---} \\ [æ] \end{array} \right. \left. \begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} \text{frikativy} \\ \text{neznělé explozivy} \\ \text{nevelární nazály} \end{array} \right\} \\ \left. \begin{array}{l} \text{(a)} \\ \text{(b)} \end{array} \right\} \end{array} \right.$$

Podle hláskového okolí vymezeného v (a) tedy dostaneme [æ:] v *half, halve, pass, jazz, cab, cad, man, ham*¹⁴⁶; podle (b) dostaneme [æ] v *cat, cap, back, hang, pal*¹⁴⁷.

Pravidlo (2.25) platí pro většinu forem. Existuje ale řada případů, kde se zdá, že selhalo, a kde dostaneme minimální páry:

¹⁴⁵ tj. R. Lasse

¹⁴⁶ česky *polovina, rozpůlit, projít, jazz, taxi, hulvát, muž, šunka*

¹⁴⁷ česky *kočka, čepice, záda, vyšet, kamarád*

(2.26)	Očekávané [æ:]	Neočekávané [æ]
	hæ:v ,halve‘	hæv ,have‘
	k ^h æ:n ,(tin) can‘	k ^h æn ,can‘ (pomocné sloveso)
	æ:dz ,adds‘ ¹⁴⁸	ædz ,adze‘ ¹⁴⁹

A existuje několik dalších. Znamená to, že existuje fonologický kontrast /æ/ : /æ:/, a že tedy musíme zamítnout zobecnění (2.25) jakožto ‚nahodilé‘? Musíme to učinit, i když (2.25) pokrývá mnohem více případů, než je kontrastů? Existují dvě základní řešení, která uplatňují rozdílné pohledy na to, do jaké míry by měla být teorie fonémů nekompromisní.

(i) Lpět na jedno-jedinečnosti (biuniqueness). (2.25) není ‚zobecnění‘ týkající se alofóniky, nýbrž stanovení defektivní distribuce. Existují dva fonémy /æ/ a /æ:/ a faktu, že se /æ:/ nikdy nevyskytuje před neznělými explozivami, se nepřikládá žádný význam. Je to však právě ASYMETRIE výjimek, která je zajímavým a významným bodem, jenž je ovšem při dvoufonémové analýze ztracen. Kdykoli dostaneme ‚neočekávaný‘ vokál, je vždy krátký tam, kde očekáváme dlouhý, a nikdy ne naopak: neexistují výjimky typu *[bæ:t]. A navíc, hlásková prostředí, ve kterých běžně dostaneme délku, jsou ta, kde jsme ji na základě fonetiky mohli očekávat (např. velice běžné je dlužení před znělými segmenty).

(ii) Přistoupit na to, že alofónická pravidla mají výjimky (nikoli však že jsou variabilní: všimněme si, že výjimky zde nejsou jako [ʔ]-formy tvaru *bat* atd., ale že jsou pro každou lexikální jednotku **invariantní**). V rámci klasické fonémické teorie to není správná volba: ačkoli ostatní teorie na v zásadě přijatelnou myšlenku ‚výjimek z pravidel‘ přistoupily a zahrnuly ji do svého formalismu. Toto druhé řešení je lepší než (i), neboť dokáže pojmut jak zobecnění ve (2.25), tak i anomálie ve (2.26): i když (2.25) už není ‚pravdivé‘, ale ‚převážně pravdivé‘. A dále, anomálie nyní zaujímají ‚pozici‘ v systému popisu díky tomu, že se můžeme odkázat na (2.25): v důsledku pravidla (2.25) mohou být anomálie ve (2.26) považovány za ‚výjimečné‘, přičemž pravidlo (2.25) definuje přesnou povahu této výjimečnosti.

Všimněme si, že kdybychom upustili od požadavku separace rovin a postarali se tak o některé z výjimek, tyto výjimky by pak mohly být ‚předpovězeny‘ zrevidovaným

¹⁴⁸ česky (levý sloupec odshora dolů) *rozpůlit, cínová plechovka, adds* – tvar 3. osoby jednotného čísla, přítomného času prostého od slovesa *add - přidat*

¹⁴⁹ česky (levý sloupec odshora dolů) *mít, moci, teslice*

pravidlem (2.25): např. selhání v pomocném slovese by mohlo být do pravidla připsáno a *adds* vs. *adze* by mohlo být popsáno pomocí hranic. Avšak to by nefungovalo pro další páry, jako je *cadge*, *Baddeley*, *Hadley*¹⁵⁰ obsahující [æ] vs. ‚normální‘ *badge*, *badly*¹⁵¹.

Ukazuje se, že situace jako tato jsou obecně vysvětlitelné poměrně jednoduchým způsobem, avšak nikoli v rámci, který považují **synchronické** (nehistorické) popisy za plně samostatný. Kategorická selhání alofónických pravidel (narozdíl od variability, která je, či může být, jiný případ: §§12.4-5¹⁵²) jsou pozůstatky, které zůstaly za historickou změnou. Avšak abychom to mohli připustit, musíme provést další konceptuální revizi toho, co fonologie je, a na to dosud nejsme připraveni.

2.11 Operace na záchranu separace rovin: fonémy ‚předělu‘

Velký počet amerických strukturalistů, kteří čelili problematice (patrného) morfologického podmínění alofónických pravidel, se snažil zachovat zásadu separace rovin tím, že přesunul problém na fonologický plán. To bylo obvykle provedeno začleněním ‚hranic‘ do inventářů fonémů jako tzv. **‚fonémy předělu‘ (juncture phonemes)**¹⁵³. Pro ilustraci uvedu jednoduchý příklad.

V některých dialektch němčiny existuje zdánlivá komplementární distribuce mezi fóny [x] a [ç]: [x] se vyskytuje po zadních a nízkých předních vokálech ([bu:x] ‚kniha‘, [lɔx] ‚díra‘, [bax] ‚potok‘); [ç] se vyskytuje po jiných než nízkých předních vokálech ([by:çər] ‚knihy‘, [lœçər] ‚díry‘, [beçə] ‚potoky‘); po konsonantech bez ohledu na předcházející vokál ([manç] ‚hodně‘, [mɪlç] ‚mléko‘, [durç] ‚skrz‘); a na počátku slov ([çi:na] ‚Čína‘, [çemi:] ‚chemie‘). Avšak v těchto dialektch také existují minimální

¹⁵⁰ česky *žebrat*, *Baddeley* (příjmení), *Haddley* (příjmení)

¹⁵¹ česky *odznak*, *špatně*

¹⁵² §12.4: Variace a proměnné: sociální dimenze, §12.5: Individuální variace: lexikální dimenze

¹⁵³ Termín ‚juncture‘, ‚předěl‘, nalezneme u Bloomfielda a jeho následovníků, Trubecký užívá termínu ‚hraniční signál‘ (viz Palková, Z. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha : Karolinum, 1997, s. 129.), Krčmová navíc uvádí pojem ‚dierém‘ (viz Krčmová 2007, s. 98). Z hlediska hierarchie jednotek se obvykle rozlišuje předěl na úrovni morfémů (např. *bez+odkladný*) a předěl mezi jednotkami na úrovni slovních celků (např. *viděl/s okna* vs. *viděls/okna*), případně předěl mezi intonačními celky prezentujícími uzavřenou výpověď nebo její část (s rozlišením celků ukončených a neukončených, např. *Nakonec přišel* || *ale až večer* ||) (viz Palková 1997, s. 129).

páry, které tyto dva segmenty zapojují: [ku:xən] ‚koláč‘ vs. [ku:çən] ‚malá kráva‘, [t^haoxən] ‚potopit se‘ vs. [t^haoçən] ‚provázek‘.

Tyto minimální páry naznačují, že i přes to, že distribuční zobecnění lze aplikovat na většinu případů, se ve skutečnosti jedná o fonémický kontrast /x/ : /ç/. Avšak existuje i ‚fonologický‘ způsob, jak se s tímto vypořádat. Ten navrhl W. G. Moulton (1947)¹⁵⁴ následovně. Zavedme ‚foném **otevřeného předělu**‘, /+/, který, jelikož je foném, musí mít alofóny: jeho alofóny jsou ‚potenciální pauza‘ (na začátku nebo na konci výpovědi) a ‚relativní pauza‘ ~ nulová (uprostřed výpovědi). Budeme ho považovat za ‚segmentální foném‘, který je na stejné úrovni jako kterýkoli jiný. A pokud tomu tak je, nepotřebujeme pak foném /ç/, neboť minimální páry jsou nyní fonémicky odlišné: /+ ku:xən+/ vs. /+ku: + xən + / atd. A navíc, další dva jevy mohou být vysvětleny prostřednictvím /+/: (a) aspirace /p t k/ na počátku slov a (b) přítomnost [ʔ] na počátku slov (nebo morfémů) ([ʔiç] ‚já‘, [ferʔáen] ‚unie‘ reprezentované jako /+ ix +/, /+ fer + aen + /).

Bohužel, jak sám Moulton poznamenává, předpokládaný výskyt /+ / se běžně shoduje ‚se syntaktickými a morfológickými hranicemi‘ (s. 25); jedinou výjimkou se zdá být skupina forem, kde se ‚relativní pauza‘ může objevit uvnitř morfému: např. [pap^hi: r] ‚papír‘, který Moulton uvádí jako /+ pa + ‘pi: r + /. Je zajímavé, že všechny tyto formy jsou výpůjčky z francouzštiny.

Proč tedy neodvodit výskyty, které stejně souhlasí s hranicemi, od hranic a nechávat ostatní tak, že mají ‚pseudo-hranice‘ (viz §2.9)? Moultonova odpověď má tři části (s. 26n): (a) metodologické důvody: „Jsem přesvědčen, že by fonémy jazyka měly být analyzovány bez reference k syntaxi či morfologii“; (b) jelikož předěl někdy s morfosyntaktickými hranicemi nesouhlasí, nemůže s nimi vždy být ztotožňován; a (c) zmíněné jevy ‚jsou mnohem jasněji popsány prostřednictvím /+/'.

Argument (a) je očividně záležitostí ‚posvátného‘ závazku (všimněte si, že Moulton souhlasí s tím, že morfosyntaktické hranice jsou nutně NĚKDE v popisu); (b) lze vyřešit tím, že nebudeme trvat na přísné korespondenci jedna ku jedné a že přistoupíme na ‚falešnou segmentaci‘; a argument (c) se mi zdá být zcela

¹⁵⁴ Moulton, W.G. Juncture in modern standard German. *Lg* 23.212-26. 1974. Repr. Joos 1957.

diskutabilní záležitostí preference a metodologicky slabý. Pokud tak jako tak potřebujeme využít hranice, nač zavádět další fonémy a fonémy s ‚nulovými alofony‘?

Další argument proti problematickému zavedení předělu a udržení separace rovin přirozeně vyplývá z délkových rozdílů vokálů ve skotštině. Pokud nechceme zavádět foném, jehož JEDINÉ ‚alofony‘ mají podobu důsledků pro ostatní fonémy, ale chceme trvat (myslím, že právem) na tom, že každý foném musí mít nezávisle předvídatelné alofony, dostaneme se do potíží např. s [br̥ɹd] vs.[br̥ɹ:d]. Naši hranici slov /#/ bychom mohli definovat prostřednictvím ‚potenciální pauzy‘ (např. jedna je před a za [br̥ɹ:], takže bychom tuto formu mohli zapsat jako / + br̥ɹ + /). Jak ale u [br̥ɹ:d]? Zajisté není žádná potenciální pauza mezi slovesným kmenem a zakončením – jediný možný způsob, jak se s tím vypořádat, je vytvořit dvouslabičnou formu *[br̥ɹ...ɹ], což není jednak ‚běžné‘ a jednak ani akceptovatelné. (Všimněme si, že se všechny Moultonovy potenciální pauzy vyskytují buď mezi slovy nebo morfémy, nebo mezi slabikami víceslabičných slov.)

Myslím, že můžeme učinit závěr, že předěly jsou jakousi metodologickou lší, jak zachovat roviny separované, a že nemají nárok na skutečnou samostatnost jakožto ne-morfosyntaktické (tzn. čistě fonologické) jednotky.¹⁵⁵ Pravděpodobně bychom měli hranice považovat za objekty morfosyntaxe, které mívají vliv také na fonologický plán. Často se chovají, jako by byly segmenty, a pro tyto případy mohou být chápány – ve fonologii – jako segmentální, i když neztratí svůj charakter hranic a i když není třeba navíc předpokládat separované ‚předěly‘.

¹⁵⁵ např. Marie Krčmová chápe předěl jako svébytnou jednotku fonologického systému, která může být jako foném postavena do opozice k nepřítomnosti (nerealizaci) předělu (viz Krčmová 2007, s. 98).

POZNÁMKY A REFERENCE

- 2.1 Definice ‚morfému‘ obchází mnoho sporných otázek, např. co znamená *cran-* ve slově *cranberry*¹⁵⁶? Avšak pro tuto knihu je postačující. Současná zevrubná diskuze viz *Mathews (1974: kap. V)¹⁵⁷.
- 2.3-2.5 O koncepci fonému, která je zde prezentována (a která je destilací společného jádra komplexní tradice) viz historický průřez ve *Fischer-Jørgensen (1975: kap 6)¹⁵⁸. O současných přístupech příruček viz Hyman (1975: kap. 3)¹⁵⁹, Sommerstein (1977: kap.2)¹⁶⁰. O přístupech příruček reprezentující tradiční hlediska viz Hockett (1958, kap. 2-13)¹⁶¹, Gleason (1961: kap. 16-21)¹⁶². V odborné literatuře je mnoho z nejdůležitějších prací sebráno v Joos (1957)¹⁶³ a Makkai (1972a)¹⁶⁴. Pro chronologickou představu vývoje teorie fonémů je vhodnou četbou *Swadesh (1934)¹⁶⁵, Hockett (1942)¹⁶⁶, **Bloch (1948)¹⁶⁷. Dvě rozsáhlé, ale důležité práce, které jsou stále čtené, jsou **Twaddell (1935)¹⁶⁸ a **Chao (1934)¹⁶⁹.
- O kontrastu a metodách analýzy viz Harris (1960: kap. 3-11)¹⁷⁰.
Existují také jiné verze fonémické teorie a nespočetná literatura; další důležité pojetí viz Jones (1950)¹⁷¹ a Fischer-Jørgensen (1975: kap.4)¹⁷².
- 2.6 Pravidlo ‚jednoduchosti‘ je často nazýváno ‚Occamova břitva‘ podle anglického filosofa 12. století Williama z Occamu, který řekl: *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem* („Entity se nemají množovat více, než je nutné“). To bylo zamýšleno jakožto celkové omezení při vytváření teorie. O obecné diskuzi o jednoduchosti viz Hyman (1975: kap. 4)¹⁷³.
- Příslušný argument ‚jako by‘ je volně založen na jednom argumentu v Hockett (1958: 109f)¹⁷⁴. O neurčitosti viz Chao (1934)¹⁷⁵ a nověji Schane (1968)¹⁷⁶, který se zabývá touto problematikou v rozdílném teoretickém rámci.

¹⁵⁶ česky *brusinka*

¹⁵⁷ Mathews, P.H. *Morphology*. Cambridge : CUP, 1874.

¹⁵⁸ Fischer-Jørgensen, E. *Trends in phonological theory*. Copenhagen : Akademisk Forlag, 1975.

¹⁵⁹ Hyman, L. M. *Phonology*. New York : Holt, Rinehart, & Winston, 1975.

¹⁶⁰ Sommerstein, A. *Modern phonology*. London : Arnold, 1977.

¹⁶¹ Hockett, C.F. *A course in modern linguistics*. New York : Macmillan, 1958.

¹⁶² Gleason, H. A. Jr. *An introduction to descriptive linguistics*. New York : Holt, Rinehart & Winston, 1961.

¹⁶³ Joos M. *Readings in linguistics*. Washington : American Council of Learned Societies, 1957.

¹⁶⁴ Makkai, V.R. *Phonological theory. Evolution and current practise*. New York : Holt, Rinehart & Winston, 1972a.

¹⁶⁵ Swadesh, M. The phonemic principle. *Lg* 10.117-29. 1934. Repr. Joos 1957, Makkai 1972a.

¹⁶⁶ Hockett, C.F. A system of descriptive phonology. *Lg* 18.3-31. 1942. Repr. Joos 1957.

¹⁶⁷ Bloch, B.: A set of postulates for phonemic analysis. *Lg* 24.3-46, 1948.

¹⁶⁸ Twaddell, W.F. On Defining the phoneme. *Language Monographs* 16. 1935 Repr. Joos 1957.

¹⁶⁹ Chao, Y-R. The non-uniqueness of phonemic solutions of phonetic systems. *Bulletin of the Institute of History and Philology, Academia Sinica, IV*, 4.363-97. 1934. Repr. Joos 1957.

¹⁷⁰ Harris, Z.S.: *Structural linguistics*. Chicago : University of Chicago Press, 1960.

¹⁷¹ Jones, D. *The Phoneme: Its Nature and Use*. Cambridge : W. Heffer, 1950.

¹⁷² Fischer-Jørgensen, E. *Trends in phonological theory*. Copenhagen : Akademisk Forlag, 1975.

¹⁷³ Hyman, L. M. *Phonology*. New York : Holt, Rinehart, & Winston, 1975.

¹⁷⁴ Hockett, C.F. *A course in modern linguistics*. New York : Macmillan 1958.

¹⁷⁵ Chao, Y-R. The non-uniqueness of phonemic solutions of phonetic systems. *Bulletin of the Institute of History and Philology, Academia Sinica, IV*, 4.363-97. 1934. Repr. Joos 1957.

- 2.9 O pravidle délky ve skotštině viz Lass (1974)¹⁷⁷. Myšlenka ‚morfémové pseudo-hranice‘ vznikla zásluhou A. J. Aitkena. Pravidlo délky jako takové je v literatuře často nazýváno jako ‚Aitkenův zákon‘.
- 2.10 Data jsou zjednodušenou verzí Lassova materiálu (1976, 1981)¹⁷⁸.
- 2.11 O hranicích, které mají vlastnosti ‚jako segmenty‘ viz argumenty Lass & Anderson (1975: kap. V)¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Schane, S. A. On the non-uniqueness of phonological representations. *Lg* 44.709-816. 1968.

¹⁷⁷ Lass, R. Linguistic orthogenesis? Scots vowel quantity and the English length conspiracy. In Anderson & Jones 1974b.

¹⁷⁸ Lass, R.: *English phonology and phonological theory: synchronic and diachronic studies*. Cambridge : Cambridge University Press 1976a. Lass, R. On generative taxonomy, and whether formalism ‘explain’. *Studia Linguistica* 30.139-54. 1976b.

¹⁷⁹ Lass, R. & Anderson, J. M. *Old English Phonology*. Cambridge : CUP 1975.

Závěr

Cílem této práce bylo přeložit kapitolu „Foundations: the phoneme concept“ z původní monografie Rogera Lasse *Phonology. An Introduction to Basic Concepts* (1984) a opatřit text prostřednictvím poznámkového aparátu komentářem, který zohledňuje možné využití práce pro studijní účely. Z tohoto důvodu poměrně obsáhlý komentář podává informace o překladu některých problematických termínů, uvádí jejich původní podobu a zároveň vysvětluje odborné pojmy zejména z oblasti artikulační fonetiky, které mohou znesnadnit porozumění textu. Komentář dále uvádí doplňující informace, české překlady všech užitých příkladů a pokud je to možné, aplikuje dané jevy na češtinu.

V úvodní kapitole práce jsou nastíněny základní aspekty teorie a metodiky překladu a možné potíže při překládání z anglického jazyka do českého. Dále je popsána charakteristika odborného stylu a specifika překladu odborného textu. Tato kapitola však vytváří pouze základní přehled dané problematiky a nečiní si nároky na vyčerpávající postihnutí tématu.

Při překladu textu „Foundations: the phoneme concept“ bylo ze specifík zmíněných v první kapitole obtížné zejména správně „dešifrovat“ kondenzované syntaktické konstrukce obsahující značné množství nominálních řetězců, dějových substantiv a adjektiv a infinitivních vazeb tak, aby nedošlo k dezinterpretaci slovosledu a změně ve významu některých částí textu. Občasné nesnáze s nedostatkem úplných překladových protějšků byly řešeny tím, že byl vedle jednoho termínu uveden v závorce výraz synonymický, který daný termín upřesňuje, či byl pro překlad použit pojem poměrně nový a dosud málo používaný a jeho originální forma byla uvedena v závorce, jako je tomu např. u pojmu ‚jedno-jedinečnost‘ (biuniqueness).

Lassova kapitola věnující se koncepci fonému velmi přístupným způsobem vysvětluje základní termíny a analytické koncepce fonologické teorie. Prostřednictvím logických úvah a dokladů na materiále z anglického jazyka postupně, skrze vyšší rovinu morfolgie, stanovuje stěžejní fonologické/fonémické pojmy a jevy, nastiňuje problémy, jež mohou nastat, a navrhuje jejich řešení. Tato práce tak prostřednictvím překladu poskytuje vhodný (studijní) materiál, který neudává pouze termíny, tvrzení a definice, ale který ke všem pojům a podmínkám dochází postupnými logickými úvahami a který používá četných dokladových materiálů, aby byla koncepce co nejsrozumitelnější.

Anotace

Jméno a příjmení:	Jana Miřátská
Katedra:	Katedra bohemistiky
Vedoucí práce:	PhDr. Petr Pořízka, Ph.D
Rok obhajoby:	2011

Název práce:	Koncept fonému dle Rogera Lasse (Překlad s komentářem)
Název v angličtině:	The phoneme concept by Roger Lass (Translation with commentary)
Anotace práce:	Cílem této bakalářské práce je překlad kapitoly ‚Foundations: the phoneme concept‘ z původní anglické monografie <i>Phonology. An Introduction to Basic Concepts</i> Rogera Lasse (1984). Práce je doprovázena komentářem, který vysvětluje či upřesňuje některé odborné termíny, uvádí jejich originální podobu a zároveň podává doplňující informace a příklady z českého jazyka pro snadnější porozumění dané problematice. Součástí práce je kapitola věnující se teorii překladu obecně a specifickým a překladu odborného textu.
Klíčová slova:	Foném, alofón, morfém, alomorf, realizace, exponent, makro-distribuce, mikro-distribuce, komplementární distribuce, kontrast, inventář fonémů, jedno-jedinečnost (biuniqueness), překrývání (overlapping), hraniční signál
Anotace v angličtině:	The aim of the thesis is to translate the chapter ‚Foundations: the phoneme concept‘ in English monograph <i>Phonology. An Introduction to Basic Concepts</i> by Roger Lass (1984). The thesis contains commentary, which explains the phonological terms, shows their original form and provides additional information for the Czech readers. The thesis also contains chapter focused on the theory of translation in general and the specific features and translation of the scientific text.

Klíčová slova v angličtině:	Phoneme, allophone, morpheme, allomorph, realization, exponent, macro-distribution, micro-distribution, complementary distribution, contrast, phoneme inventory, biuniqueness, overlapping, juncture
Přílohy vázané v práci:	bez příloh
Rozsah práce:	55 stran
Jazyk práce:	český

Seznam použité literatury a internetových zdrojů

Bednaříková, B. *Slovo a jeho konverze*. Olomouc : Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 2009.

Černý, J. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc : Votobia, 1996.

Knittlová, D. *Teorie překladu*. Olomouc : Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 1995.

Knittlová, D. a kol. *Překlad a překládání*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2010.

Krčmová, M. Kapitola 2. Řeč mluvená a řeč psaná. In. *Fonetika*. [online]. 2007 [cit. 2011-04-1]. Dostupné na <<http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/ff/js08/fonetika/ucebnice/ch02s03.html>>.

Krčmová, M. Kapitola 3. Disciplíny studující zvuk řeči. In. *Fonetika*. [online]. 2007 [cit. 2011-04-1]. Dostupné na <<http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js07/fonetika/materialy/ch03s02.html>>.

Krčmová, M. Kapitola 4. Souvislá řeč a její členění. In. *Fonetika*. [online]. 2007 [cit. 2011-04-1]. Dostupné na <<http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js07/fonetika/materialy/ch04.html>>.

Krčmová, M. Kapitola 8. Základní pojmy z fonologie. In. *Fonetika*. [online]. 2007 [cit. 2011-04-1]. Dostupné na <<http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/ff/js08/fonetika/ucebnice/ch08s01s04.html>>

Krčmová, M. *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2007.

Lass, R. *Phonology. An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge : Cambridge University Press, 1984.

Petr, J. a kol. *Mluvnice češtiny I*. Praha : Academia, 1986.

Petr, J. a kol. *Mluvnice češtiny 2*. Praha : Academia, 1986.

Palková, Z. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha : Karolinum, 1997.

Řeřicha, V. *Anglicko-český fonetický glosář fonetických a fonologických pojmů*.

Olomouc : Univerzita Palackého V Olomouci, 1998.

Sgall, P. Typy jazyků a jejich základní vlastnosti. *Slovo a slovesnost* 45, 1993, 271-277.

Veselovská, L. *A Course in English Morpho-syntax : Syllabi for the Lectures, Examples and Exercises*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.